

πρωτ. Θεόδωρος Ι. Κουμαριανός

«Η προσφορά του θυμιάματος στην ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστική τάξη»

Τὸ θυμίαμα κατὰ τοὺς τέσσερεις πρώτους αἰῶνες

Ἡ ἱστορία τῆς προσφορᾶς τοῦ θυμιάματος στὴν χριστιανικὴ λατρεία ἀρχίζει μὲ τὴ παντελῆ ἀπουσία προσφορᾶς θυμιάματος! Ὅλες οἱ ἀρχαῖες πηγές τῆς χριστιανικῆς λατρείας μέχρι καὶ τοῦ δ' αἰῶνος δὲν ἀναφέρονται καθόλου σὲ θυμίαμα. Στὴν Καινὴ Διαθήκη οἱ ἀναφορὲς σὲ θυμίαμα ἔχουν πάντα σχέση εἴτε μὲ τὴν χρῆση τοῦ θυμιάματος στὴν λατρευτικὴ παράδοση τοῦ Ναοῦ εἴτε ὡς παραπομπὴ σὲ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἀρχαῖες χριστιανικὲς λειτουργικὲς πηγές, ὅπως ὁ ἅγιος Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς (β' αἰ.), ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων (δ' αἰ.), αἱ Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων (δ' αἰ.), ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας (δ' αἰ.) δὲν κάνουν οὔτε μία νύξη περὶ τῆς χρήσεως θυμιάματος. Ἀντιθέτως στὶς ποικίλες πηγές τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τὸ θυμίαμα συνδέεται μὲ τὴν λατρεία τῶν εἰδώλων καὶ τὴν ἐκβιαστικὴ ἐπιβολὴ πρὸς τοὺς χριστιανούς, νὰ προσφέρουν καὶ ἐκεῖνοι δημοσίως μαζί μὲ ὅλους θυμίαμα στὰ εἰδῶλα ἢ στὴν «εἰκόνα» τοῦ αὐτοκράτορος (turificati). Γνωρίζουμε ἐπίσης, ὅτι οἱ χριστιανοὶ δέχονταν ἐκ μέρους τῆς πολιτείας τὴν κατηγορία ἐπὶ ἀθεΐα, διότι ἀποστρέφονταν τὶς μέχρι τότε διαδεδομένες εἰδωλολατρικὲς τελετουργικὲς πράξεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ἡ προσφορὰ θυμιάματος.

Ἐπρεπε νὰ ἔλθει τὸ Διάταγμα τῶν Μεδιολάνων (313) καὶ νὰ παύσουν οἱ διωγμοί, γιὰ νὰ εἰσέλθει δειλὰ-δειλὰ ἡ χρῆση τοῦ θυμιάματος στὴν Ἐκκλησία. Ἀρχικὰ τὸ θυμίαμα εἶχε σχέση εἴτε μὲ τὴν προετοιμασία τοῦ χώρου τῆς συνάξεως, ὥστε νὰ γίνῃ δεκτὸς ὁ λαὸς μὲ τὴν εὐωδία τοῦ θυμιάματος, εἴτε μὲ τὴν ἀπόδοση τιμῆς πρὸς τὸν ἐπίσκοπο. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος ἀναφέρεται πλέον ἡ λειτουργικὴ χρῆση θυμιάματος σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, στὴν Ἀντιόχεια (καὶ γενικώτερα στὴν Συρία), στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ στὰ Μεδιόλανα (Μιλάνο). Μαρτυροῦν γιὰ αὐτὸ ὁ ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σύρος (†373), ἡ μοναχὴ Αἰθερία, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (†407) καὶ ἄλλοι. Σχολιάζοντας τὸ χωρίο Μαλαχίου α', 11: «ἀπὸ ἀνατολῶν ἡλίου ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δεδόξασται ἐν τοῖς ἔθνεσι καὶ ἐν παντὶ τόπῳ θυμίαμα προσάγεται τῷ ὀνόματί μου καὶ θυσία καθαρὰ», ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος λέγει, ὅτι ἡ μόνη θυσία, ποὺ μπορεῖ νὰ

χαρακτηρισθεῖ καθαρῆ, εἶναι ἡ Θεία Εὐχαριστία: «αὕτη ἡ θυσία κυρίως ἂν λεχθεῖη καὶ μόνη καθαρὰ. Οὐ γὰρ διὰ καπνοῦ καὶ κνίσσης, οὐδὲ δι' αἱμάτων καὶ λύτρων, ἀλλὰ διὰ τῆς τοῦ Πνεύματος προσάγεται χάριτος». [1] Προφανῶς ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ στὸν καπνὸ, στὴν κνίσα καὶ στὸ αἷμα παραπέμπει στὶς αἱματηρὲς θυσίαι τῆς ἑβραϊκῆς παραδόσεως, συνδέεται μὲ τὶς θυσίαι τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως, δὲν παύει ὅμως μέσῳ τῆς ἀναφορᾶς στὴν προσφορὰ τοῦ θυμιάματος ὡς θυσίας κατὰ τὴν λατρεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, νὰ ὑπονοεῖται ἡ χρῆση θυμιάματος στὴν Ἐκκλησία σὲ σχέση πάντα καὶ σύγκριση μὲ τὴν προσφορὰ τῆς ἀναίμακτης θυσίας. Ὁ ἴδιος ἐπίσης φαίνεται νὰ θεωρεῖ τὴν χρῆση τοῦ θυμιάματος στὴν λατρεία συνηθισμένη καὶ τῆς ἀποδίδει μάλιστα σημαντικὴ θέση, ὅταν παρομοιάζει τὴν ἀναγκαία θερμότητα τῆς καρδιάς κατὰ τὴν προσευχὴ μὲ τὸν πεπυρωμένο ἄνθρακα τοῦ θυμιατηρίου: «ὡσπερ τὸ θυμίαμα καὶ καθ' ἑαυτὸ ἐστὶ καλὸν καὶ εὐῶδες, τότε δὲ μάλιστα ἐπιδείκνυται τὴν εὐωδίαν, ὅταν ὀμιλήσῃ τῷ πυρὶ, οὕτω δὲ καὶ ἡ εὐχὴ καλὴ μὲν καὶ καθ' ἑαυτήν, καλλίων δὲ καὶ εὐωδεστέρα γίνεται, ὅταν μετὰ καὶ ζεύσεως ψυχῆς ἀναφέρηται, ὅταν θυμιατήριον ἢ ψυχὴ γένηται καὶ πῦρ ἀνάπτη σφοδρὸν ... πρότερον ἀναψὼν αὐτήν (= τὴν ψυχὴν) τῇ προθυμίᾳ καὶ τότε ἐπιτίθει τὴν εὐχὴν». [2] Ὁ Γ' Ἀποστολικὸς Κανὼν (δ' αἰ.) ἀπαγορεύει τὴν προσφορὰ οἰουδήποτε εἶδους καρπῶν ἢ ζώων ἐπάνω στὸ ἅγιον θυσιαστήριον, ὅπως μέλι, γάλα, σίκερα, ὄρνιν, ὄσπρια «παρὰ τὴν τοῦ Κυρίου διάταξιν τὴν ἐπὶ τῇ θυσίᾳ», κατὰ παράβασιν δηλαδὴ τῆς ἐντολῆς τοῦ Κυρίου γιὰ τὴν ἀναίμακτη θυσία. Ἐπιτρέπεται μόνον ἡ προσφορὰ σίτου καὶ σταφυλῆς κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς τους, «πλὴν νέων χίδρων ἢ σταφυλῆς τῷ καιρῷ τῷ δέοντι», θεωρεῖται ἐπίσης δεκτὴ ἡ προσφορὰ θυμιάματος «τῷ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς» (= τῆς Θείας Εὐχαριστίας) καὶ τοῦ ἐλαίου τῆς λυχνίας.

Τὸ θυμίαμα μέχρι τοῦ ἰα' αἰῶνος

Στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν ρωμαϊκὴ παράδοση ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ λατρεία θυμίαμα ἐκαίετο σὲ ποικίλες κοινωνικὲς δραστηριότητες, σὲ συμπόσια, σὲ δημόσιες συγκεντρώσεις καὶ σὲ κηδεῖες. Μαρτυρεῖται, ὅτι χριστιανοὶ ἔκαιαν θυμίαμα ἐμπρὸς ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (συνήθως ἀνάγλυφες), στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο εἶναι καθοριστικὸ γιὰ τὴν χρῆση τοῦ θυμιάματος στὴν Ἐκκλησία. Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων (δ' αἰ.) ἀναφέρει προσφορὰ θυμιάματος κοντὰ στὶς πηγὰς καὶ στοὺς ποταμοὺς ὡς λατρεία τοῦ διαβόλου: «λατρεία δὲ ἐστὶ διαβόλου ... τὸ ἄπτειν λύχνους ἢ θυμιάων παρὰ πηγᾶς ἢ ποταμοῦς, ὡς τινες ἀπ' ὄνειράτων ἢ ἐκ δαιμόνων ἀπατηθέντες ἐπὶ τοῦτο διέβησαν, οἰόμενοι καὶ σωματικῶν παθῶν τὴν ἴασιν εὐρίσκουσιν». [3] Μέχρι τοῦ ιβ' αἰῶνος ἐντοπίζονται ἐπίσης ἀναφορὲς σὲ προσφορὰ θυμιάματος πρὸς τιμὴν λειτουργικῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα συμβόλιζον τὸν Χριστό (βιβλίον τοῦ

Εὐαγγελίου, τίμια δῶρα, ἀγία τράπεζα) ἢ πρὸς τιμὴν τοῦ βασιλέως ἢ τοῦ ἐπισκόπου. Τὰ Ἀρεοπαγιτικά συγγράμματα (τέλη ε' αἰῶνος) ἀναφέρουν τὸ θυμίαμα ὡς ἐναρκτήρια λειτουργικὴ κίνηση τοῦ ἱερέως. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, μὲ ἄρωμα θυμιάματος προετοιμάζεται ὁ ναὸς ὥστε ὁ λαὸς εἰσερχόμενος σὲ αὐτὸν νὰ γίνεται δεκτὸς μὲ τὴν εὐωδία τοῦ θυμιάματος. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (στ' αἰ.) εἰκονίζεται στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου στὴν Ραβέννα διάκονος, ὁ ὁποῖος συνοδεύει τὴν ἱστορούμενη λιτανεῖα βαστάζων θυμιατήριον ἀναμμένο (εἰκὼν 1). Στὴν Ἑρμηνεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως (ἀρχὲς 9' αἰ.) καὶ στὴν λατινικὴ μετάφρασή της (περὶ τὸ 870) ἀναφέρεται ἡ χρῆσις θυμιάματος κατὰ τὴν πρόθεση, τὸ Εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα καὶ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων (μεγάλῃ εἴσοδος). Δὲν ἀναφέρεται τίποτε σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο τῆς θυμιάσεως ἢ μὲ κάποια σχετικὴ Εὐχή.

Ἀπὸ τοὺς ἰκαὶ ἰα' αἰῶνες ἔχουμε στὴν διάθεσή μας τὶς ἀρχαιότερες πατριαρχικὲς διατάξεις τῆς Θείας Λειτουργίας, οἱ ὁποῖες φέρουν τὸν χαρακτηριστικὸ προσδιορισμὸ: «κατὰ τὴν τάξιν τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» ἢ «κατὰ τὸν τύπον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας». Σὲ αὐτὲς κατὰ κανόνα ἀναφέρεται θυμίαση κατὰ τὴν πρόθεση, κατὰ τὴν εἴσοδο στὸν ναὸ (μικρὰ εἴσοδος), κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων (μεγάλῃ εἴσοδος) καὶ μετὰ τὴν θεία μετάληψη (χωρὶς καμμία ἀναφορὰ σὲ Εὐχὴ θυμιάματος) εἴτε δὲν ἀναφέρεται τίποτε περὶ θυμιάσεως. Ἐπίσης σὲ κανένα χειρόγραφο περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Εὐχολόγια, Διατάξεις, ἑρμηνευτικὰ σχόλια) μέχρι τοῦ ἰβ' αἰῶνος δὲν καταγράφεται Εὐχὴ θυμιάματος. Κατόπιν αὐτῶν ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς παρουσίας Εὐχῆς τοῦ θυμιάματος ἀπὸ τὸν ἰβ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς. Τρεῖς διαφορετικὲς Εὐχὲς θυμιάματος εἶναι ἤδη γνωστὲς ἀπὸ τὸν θ' αἰῶνα (εἶναι πιθανὸν νὰ ἦσαν γνωστὲς ἀπὸ ἀρχαιοτέρων χρόνων) στὴν Θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου. [4] Ἡ πρώτη Εὐχὴ καταγράφεται κατὰ τὴν εἴσοδο στὸν ναὸ, ἡ δευτέρη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσις τοῦ Εὐαγγελίου (σημειώνεται μάλιστα: «μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ Ἀποστόλου θυμια ὁ διάκονος») καὶ ἡ τρίτη κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων. Τὸ θέμα τῶν τριῶν αὐτῶν Εὐχῶν εἶναι γενικῶς, ὅτι τὸ θυμίαμα προσφέρεται «εἰς ὁσμὴν εὐωδίας καὶ ἄφεςιν τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ Σου». Ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς Εὐχὲς καμμία δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν γνωστὴ Εὐχὴ τοῦ θυμιάματος, ἡ ὁποία εἰσήχθη περὶ τὸν ἰβ' αἰῶνα στὶς δύο Θεῖες Λειτουργίες τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Αὕτη ἡ Εὐχὴ τοῦ θυμιάματος ἐντοπίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ χειρόγραφο Εὐχολόγιον Σινᾶ 959 τοῦ ἰα' αἰῶνος. Τὴν ἐντοπίζουμε σὲ θέση ἄσχετη καὶ μακρινὴ ἀπὸ τὶς Θεῖες Λειτουργίες καὶ τὶς Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου, μὲ τὶς ὁποῖες ὡς γνωστὸν ἀρχίζουσι τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια. Ἐκεῖ καταγράφονται συγκεντρωμέναι σὲ μίαν ἐνότητα (τὸ ὁποῖο σημαίνει, ὅτι προφανῶς ἀποτελοῦν ἐμβόλιμο ξένο στοιχεῖο) τέσσερις Εὐχὲς, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι γνωστὲς στὰ

παλαιότερα χειρόγραφα Εὐχολόγια:

α') Εὐχή πρὸ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ ὄρθρου, πρόκειται περὶ τῆς ἐν χρήσει σήμερον Εὐχῆς πρὸ τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ ὁποία μέχρι τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν καταγράφεται μέσα στὴν Θεία Λειτουργία,

β') Εὐχή μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο, ἡ ὁποία δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ στὴν Κωνσταντινούπολη,

γ') Εὐχή τοῦ θυμιάματος, ἡ γνωστὴ καὶ ἐν χρήσει σήμερον Εὐχή καὶ

δ') Εὐχή «ὅτε ἀμφιέννυται ὁ ἱερεὺς τὴν στολὴν αὐτοῦ καὶ παρασκευάζεται λειτουργῆσαι», ἡ ὁποία εἶναι ἀπλούστερη, πρόγονος μορφή τῆς σημερινῆς Εὐχῆς τοῦ «καιροῦ».

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα διεπίστωσε, ὅτι αὐτὴ ἡ ὁμάδα τῶν τεσσάρων Εὐχῶν προέρχεται ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα. Κάποια στιγμή ἔφτασαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὅπως σημειώσαμε ἡ Εὐχή τοῦ θυμιάματος εἰσάγεται καὶ καταγράφεται πλέον μέσα στὶς Θεῖες Λειτουργίες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν 19^ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἐνῶ οἱ Εὐχές τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ «καιροῦ» εἰσάγονται σὲ ἀκόμη μεταγενέστερους χρόνους.

Ἡ τάξις τοῦ θυμιάματος

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (19^ο-18^ο αἰ.) σώζονται μαρτυρίες γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖον γίνεται ἡ θυμίαση. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους θυμιάσεως ἀνάλογα μὲ τὴν θέσιν ἢ τὴν στιγμή τῆς θυμιάσεως μέσα στὴν Ἀκολουθία:

α') ἡ θυμίαση κατὰ τὴν ἔναρξιν οἰασδὴποτε Ἀκολουθίας

β') ἡ θυμίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐαγγελίου κατὰ τὴν Θεία Λειτουργία

γ') ἡ θυμίαση τῶν τιμίων δώρων εἴτε στὴν πρόθεση (στὸ σκευοφυλάκιο) εἴτε κατὰ τὴν εἴσοδόν τους ἀπὸ τὸ σκευοφυλάκιο στὸν ναὸ (μεγάλῃ εἴσοδος) καὶ τὴν ἐναπόθεσίν τους ἐπάνω στὴν ἁγία τράπεζα εἴτε μετὰ τὴν θεία μετάληψιν κατὰ τὴν ἔξοδο τῶν περισσευμάτων ἀπὸ τὸ ἅγιο βῆμα καὶ τὴν ἐπάνοδο τους στὸ σκευοφυλάκιο.

α') Ἡ θυμίαση κατὰ τὴν ἔναρξιν οἰασδὴποτε Ἀκολουθίας

Στὸ Τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος [5] προβλέπεται κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Ὁρθρου καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν βασιλικῶν Ψαλμῶν (10^ο καὶ 11^ο) θυμίαση τοῦ ναοῦ ὅλου «παρὰ τοῦ τῆς ἐφημερίας ἔχοντος ἱερέως» ὡς ἐξῆς:

«εὐλογεῖσθαι τὸν Θεὸν παρὰ τοῦ τῆς ἐφημερίας ἔχοντος ἱερέως αὐτίκα τὸν τύπον τοῦ τιμίου σταυροῦ ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἅμα τῇ τοῦ Θεοῦ αἰνέσει μετὰ τοῦ θυμιατηρίου ἐπισφραγίζοντος, ὑμᾶς δὲ τὸ ἀμὴν ἐκδεχομένους τρισάγιον ψάλλειν εὐθέως μετὰ τοῦ ἑννεακαιδεκάτου καὶ εἰκοστοῦ Ψαλμοῦ καὶ

τῶν συνήθων τροπαρίων καὶ τοῦ Κύριε, ἐλέησον, προσέχοντας ἐξισοῦν ἐφ' ὅσον εἰκός, τούτων ψαλλομένων αὐτὸν τὸν ἱερέα περιϊέναι τε τὸν θεῖον ναὸν ἅπαντα καὶ πάντας θυμιᾶν καὶ τηνικαῦτα τῶν ἁγίων ἐπίπροσθεν στάντα κιγκλίδων καὶ τὸν τύπον αὐθις τοῦ τιμίου σταυροῦ τῷ θυμιατηρίῳ σφραγίσαντα ἅμα τῇ σφραγίδι δόξαν ἀναπέμπειν τῇ παναγίᾳ Τριάδι οὕτως λέγοντα εἰς ἐπήκοον· Δόξα τῇ ἁγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ καὶ ζωοποιῷ Τριάδι πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.» [6]

Παρατίθεται ὅλο τὸ κείμενο τῶν ὁδηγιῶν γιὰ νὰ γίνεῖ ἀντιληπτὸς μὲ σαφήνεια ὁ τρόπος τῆς θυμιάσεως. Πρῶτα-πρῶτα ὁ ἐφημέριος ἐκφωνεῖ τὸ «Εὐλογητὸς ὁ Θεός» (θὰ σχολιάσουμε πιὸ κάτω σχετικὰ μὲ τὴν ἐκφώνηση αὐτή) ἐνῶ «σφραγίζει» μὲ τὸ θυμιατήριον, σχηματίζει δηλαδὴ τὸ σημεῖο τοῦ Σταυροῦ, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα καὶ ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ καὶ περιέρχεται ὅλον τὸν ναὸ θυμιάζοντας κάθε ἓνα παρευρισκόμενο. Σημειώνεται ἰδιαίτερος, ὅτι ὀφείλουν οἱ ψάλοντες, νὰ παρακολουθοῦν τὸν θυμιάζοντα ἐφημέριον ἔτσι ὥστε νὰ ὀλοκληρῶνεται ἡ θυμίαση ταυτόχρονα μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀναγνώσεως τῶν Ψαλμῶν καὶ τῶν παρελκομένων τους. [7] Τὴν στιγμήν ποῦ ὁ ἐφημέριος φθάνει καὶ στέκεται πάλι μπροστὰ στὶς κιγκλίδες τοῦ ἱεροῦ (δηλαδὴ ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ, μπροστὰ ἀπὸ τὶς ἁγίες θύρες, σημερινὴ «ῥαία πύλη») σφραγίζει πάλι μὲ τὸ θυμιατήριον, ἐνῶ ἐκφωνεῖ τὴν ἐναρκτήριον εὐλογία τοῦ Ὁρθρου, «Δόξα τῇ ἁγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ». Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπον ποῦ κινεῖ τὸ θυμιατήριον ὁ θυμιάζων εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ἐφαρμόζονται δύο τρόποι θυμιάσεως. Ἔνας εἶναι τὸ «σφραγίζειν . . . τὸν τύπον τοῦ τιμίου σταυροῦ», ποῦ ὅπως εἶδαμε καταγράφεται ρητὰ, καὶ ὁ δεῦτερος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι ἡ θυμίαση μὲ τὴν γνωστὴ σήμερα αἰώρηση τοῦ θυμιατηρίου ἐμπρός-πίσω. [8]

Τὸ Τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς Εὐεργέτιδος βασίζεται στὸ ἀσματικὸ τυπικόν, ἔχει παραλάβει ὅμως πλέον ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ μοναστηριακὸ τυπικόν. [9] Στὸ ἀσματικὸ τυπικόν ἡ ἐναρξὶς τῆς Ἀκολουθίας γίνεται στὸν νάρθηκα (ἢ στὸ αἶθριον) χωρὶς κάποια ἐκφώνη εὐλογία τοῦ προεστῶτος, παρὰ μόνον μὲ τὴν πρόσκληση τοῦ διακόνου πρὸς τὴν σύναξιν «Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», [10] ἀκολουθῶς κάποια δεδομένη στιγμή, ἀφοῦ ἔχουν ψαλεῖ ἀντίφωνα καὶ ἔχουν ἀναπεμφθεῖ ἀντίστοιχες Εὐχές, εἰσέρχονται κληρὸς καὶ λαὸς ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ καὶ οἱ κληρικοὶ εἰσέρχονται στὸ ἅγιον βῆμα. Τὴν εἴσοδον αὐτὴ συνῶδευε πάντα θυμίαμα. Κατὰ τὴν εἴσοδον τῶν κληρικῶν στὸ ἅγιον βῆμα προσφερόταν θυμίαμα μπροστὰ μόνον ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα ὡς προσφορὰ τιμῆς πρὸς τὴν ἁγία τράπεζα (ἡ ὁποία εἶναι τὸ θυσιαστήριον, ὁ τάφος τοῦ Κυρίου, ὁ θρόνος τοῦ Θεοῦ, ἡ τράπεζα τῆς βασιλείας). Δηλαδὴ δὲν γινόταν θυμίαση κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς Ἀκολουθίας στὸν νάρθηκα, ἡ θυμίαση γινόταν μόνον οἱ κληρικοὶ εἰσέρχονταν στὸ ἅγιον βῆμα καὶ αὐτὸ ἐθεωρεῖτο ἐναρξιν τῆς συνάξεως: ἀφοῦ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ ψαλμωδία τοῦ εἰσοδικοῦ ἀντιφώνου καὶ ἡ ἀπλή καὶ σύντομη θυμίαση μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα, ὁ προεστῶς (κατὰ

κανόνα ήταν επίσκοπος και εκτάκτως πρεσβύτερος) ανέβαινε στην θέση του στο σύνθρονο, ο διάκονος καλούσε τον λαό να ήσυχάσει και να προσέξει με την έκφωνηση «Πρόσχωμεν» και ο προεστώς έσφραγίζε τον λαό με τον «άναστάσιμο» χαιρετισμό «Ειρήνη πᾶσι». Αυτή έθεωρεῖτο ή έναρκτήριος εὐλογία τῆς Ακολουθίας.

Η επίδραση του μοναστηριακού τυπικού στο Τυπικό τῆς Εὐεργέτιδος φαίνεται πρώτον στην έναρκτήριο εὐλογία, ή όποία εκφωνείται στην αρχή-αρχή τῆς συναξεως μπροστά στην άγια τράπεζα, και στους λόγους τῆς εὐλογίας (βλ. ύποσημείωση 10), όπως επίσης και στην ανάγνωση του Τρισαγίου και τῶν Ψαλμῶν και τῶν παρελκομένων τους (τό κείμενο άνωτέρω χρησιμοποιεῖ τους όρους «ψάλλειν» και «τούτων ψαλλομένων», ουσιαστικά πρόκειται για έμμελή ανάγνωση). Δεύτερον φαίνεται στην ταυτόχρονη θυμίαση όλου του ναού, ή όποία προηγείται τῆς δεύτερης «έναρκτήριας» εὐλογίας «Δόξα τῇ άγια και όμοουσίῳ», με την όποία μάλιστα ολοκληρώνεται ή θυμίαση μπροστά από τό άγιο βῆμα. Μπορούμε να σημειώσουμε εδώ, για να συνδέσουμε τά ιστορικά στοιχεία με την σημερινή πράξη, ότι ή θυμίαση κατά την είσοδο του Έσπερινού, όπως γίνεται σήμερα, αποτελεί στοιχείο του άσματος τυπικού, δηλαδή είναι ή επιβίωση μέχρι σήμερα τῆς θυμιάσεως κατά την είσοδο από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό και τῶν κληρικῶν στο άγιο βῆμα. Ένω ή θυμίαση που γίνεται προηγουμένως κατά την έναρξη τῆς ψαλμωδίας του «Κύριε, εκέκραξα», όπως επίσης κατά την έναρξη του Όρθρου (στους βασιλικους Ψαλμούς), αποτελεί στοιχείο του μοναστηριακού τυπικού. Για καλύτερη κατανοήση τῶν στοιχείων αυτών, οφείλουμε να σημειώσουμε, ότι οι Ακολουθίες του Έσπερινού και του Όρθρου κατά τό άσματος τυπικό τελούνται σύμφωνα με την ίδια διάταξη, από την όποία αρκετά στοιχεία έχουν περιωθει στον σημερινό Έσπερινό και αντιθέτως ελάχιστα στον Όρθρο. Η θυμίαση που γίνεται σήμερα κατά την (μικρά) είσοδο τῆς Θείας Λειτουργίας αποτελεί εμφανές στοιχείο του άσματος τυπικού, τό όποιο δυστυχώς έχει ύποτιμηθεῖ. Η θυμίαση σήμερα δέν περιορίζεται μπροστά ή και γύρω από την άγια τράπεζα και δέν γίνεται σε κάθε Θεία Λειτουργία, παρὰ μόνον σε Θεία Λειτουργία, στην όποία προϊσταται επίσκοπος. Προφανώς έχει άπωλεσθεῖ ή εμπειρία και ή γνώση, ότι ή μικρά είσοδος είναι ή έναρξη τῆς Θείας Λειτουργίας και κυριολεκτικά ή εκ τῶν έξω είσοδος του προεστῶτος και όλων τῶν κληρικῶν στο άγιο βῆμα για την τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας (εικῶν 2). Όπως καταλαβαίνουμε, όταν ό προεστώς και όλοι οι κληρικοί εισέρχονται στο άγιο βῆμα, ή πρώτη ενεργεία τους είναι να προσκυνήσουν την άγια τράπεζα και να αποδώσουν την πρέπουσα τιμή. Αυτό φαίνεται και στην «Τάξιν τῆς άγιας λειτουργίας κατά τον τύπον τῆς μεγάλης εκκλησίας», ή όποία μαρτυρεῖ, ότι μόλις ό πατριάρχης εισέλθει στο άγιο βῆμα προσκυνεῖ και ασπάζεται την άγια τράπεζα και ακολουθῶς θυμιάζει μπροστά από την άγια τράπεζα (μόνον). [11]

β') Η θυμίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐαγγελίου κατὰ τὴν Θεία Λειτουργία

Ἡ θυμίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐαγγελίου πρὶν ἀπὸ τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα ὡς ἀπόδοση τιμῆς πρὸς τὸν Χριστό, ὁ Ὅποιος σημαίνεται μὲ τὸ ἅγιο Εὐαγγέλιο, κατὰ τὸν ἰ με ἰα΄ αἰῶνα ἔχει ἤδη συνδεθεῖ μὲ τὴν θυμίαση κατὰ τὴν εἴσοδο τοῦ ἀρχιερέως στὸ ἅγιο βῆμα.

Ὅπως σημειώσαμε, κατὰ τὴν εἴσοδο στὸ ἅγιο βῆμα προσφέρεται θυμίαμα ἀπὸ τὸν προεστῶτα. Ἀρχικὰ ἡ θυμίαση γινόταν μόνον μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα, δηλαδὴ σφραγίζει ὁ ἀρχιερέας τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ μὲ τὸ θυμιατήριον καὶ ἀμέσως κατευθύνεται πρὸς τὸν θρόνο του στὸ σύνθρονο πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα. Σὲ μεταγενέστερους χρόνους, ὅπως φαίνεται, ἄλλαξε ἡ τάξις καὶ ἀφοῦ θυμιάσει μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα ὁ προεστῶς, παραδίδει τὸ θυμιατήριον σὲ ἓνα διάκονο, ὁ ὁποῖος συνεχίζει τὴν σύντομη θυμίαση εἴτε μόνον ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ εἴτε καὶ ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὰς τῆς ἁγίας τραπέζης, ἐνῶ ὁ προεστῶς κατευθύνεται πρὸς τὸ σύνθρονο.

Συγκεκριμμένα στὴν ἀνωτέρω πατριαρχικὴ Διάταξη «κατὰ τὸν τύπον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» ὀρίζεται νὰ παραδίδεται τὸ θυμιατήριον στὸν πατριάρχη μόλις εἰσέλθει στὸ ἅγιο βῆμα καὶ ἐνῶ ψάλλεται τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ τρισαγίου ὕμνου, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶναι εἰσοδικὸς ὕμνος. Δὲν φαίνεται νὰ θυμιάζει ὅμως ὁ πατριάρχης ἐκείνην τὴν στιγμή ἢ ἡ θυμίαση εἶναι πολὺ σύντομη («σφραγίζει» μόνον) καὶ παραδίδει ἀμέσως τὸ θυμιατήριον σὲ ἓνα διάκονο, ὁ ὁποῖος ἀπέρχεται πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα καὶ περιμένει γιὰ νὰ θυμιάσει κατὰ τὴν ψαλμώδηση τοῦ δευτέρου στίχου τοῦ Ἀλληλοῦῖα πρὸ τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος. Γιὰ νὰ θυμιάσει παίρνει ἐκείνην τὴν ὥρα ἰδιαίτερη εὐλογία ἀπὸ τὸν πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ἀναπέμπει καὶ τὴν Εὐχὴ τοῦ θυμιάματος. Ἡ σχετικὴ ὁδηγία [12] ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ὁ πατριάρχης μόλις εἰσέλθει στὸ ἅγιο βῆμα «ἴσταται ἐνώπιον τῆς ἁγίας τραπέζης ... ἔρχεται εἰς τῶν ἀρχόντων τοῦ εὐωνύμου μέρους καὶ ἐπιδίδωσι τούτῳ τὸ κανστρίον καὶ προσκυνήσας ὑποχωρεῖ. Κατέχοντας δὲ τοῦτο τοῦ ἀρχιερέως ἔρχεται παραντικά ὁ δευτερεύων ἢ ὁ ἀρχιδιάκονος καὶ προσκυνήσας καὶ τὴν χεῖρα ἀσπασάμενος ἀναλαμβάνεται τοῦτο. Καὶ ὁ μὲν ἀρχιδιάκονος καὶ ὁ κανστρίσιος ἀπέρχονται ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ προσκυνήσαντες ἴστανται ἀναμένοντες ... καὶ τοῦ τελευταίου τρισαγίου ἀδομένου παρὰ τῶν ψαλτῶν καλεῖ τὸν ἀρχιερέα πρὸς τὴν καθέδραν ... Μετὰ δὲ τὴν ἐξέλευσιν τοῦ Εὐαγγελίου (ὁ διάκονος μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Εὐαγγελίου κατευθύνεται πρὸς τὸν ἄμβωνα) ... καὶ εἰς τὸν δεύτερον στίχον τοῦ Ἀλληλοῦῖα ἐπιζητεῖ καιρὸν ὁ ἀρχιδιάκονος λέγων· Εὐλόγησον, δέσποτα, καὶ λέγει ὁ ἀρχιερεὺς· Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν. Ἐπιζητεῖ δὲ τὴν Εὐχὴν τοῦ θυμιάματος τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου. Ὁ δὲ γε ἀρχιερεὺς σφραγίζει τὸν ἐνώπιον τῆς ἁγίας τραπέζης ἐστῶτα διάκονον καὶ ὑποδεικνύων τὸ θυμίαμα λέγει· Θυμιάμα σοι προσφέρω.»

Δυστυχῶς στο ἀνωτέρω κείμενο δὲν φαίνεται μὲ σαφήνεια ποῖο εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς θυμιάσεως καὶ ποῖος εἶναι ὁ τρόπος τῆς θυμιάσεως. Ὁ διάκονος μὲ τὸ θυμιατήριον, ὅπως εἶδαμε, «ἴσταται ἀναμένων» στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ ὅταν ὁ ἀρχιερέας πλησιάζει στὸ σύνθρονο, στρέφεται πρὸς αὐτὸν νὰ πάρει εὐλογία γιὰ νὰ θυμιάσει. Ὑποθέτουμε ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα καὶ ἀπὸ δεδομένα, πού ἔχουμε στὴν διάθεσή μας ἀπὸ ἄλλες διατάξεις τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ, ὅτι ἡ θυμίαση γίνεται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἁγίας τραπέζης πρὸς τὴν ἁγία τράπεζα μόνον (ὡς ἐκ τούτου ἐπίσης μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸν ἄμβωνα, ὅπου εὐρίσκεται αὐτὴν τὴν στιγμή τὸ βιβλίον τοῦ Εὐαγγελίου) εἴτε ἀπὸ τὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἁγίας τραπέζης, στὴν ὁποία ἔχει μετακινηθεῖ ὁ διάκονος τώρα. Κάποια στιγμή δὲν ἀποκλείεται, νὰ «ἐξελίχθηκε» ἡ τάξις τοῦ θυμιάματος καὶ νὰ γίνεται ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὰς τῆς ἁγίας τραπέζης. Ὑπενθυμίζουμε στὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι ἡ Εὐχή «τοῦ θυμιάματος τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου», ὅπως χαρακτηρίζεται στὴν ἀνωτέρω Διάταξη, δὲν σχετίζεται ἰδιαίτερα μὲ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ἢ μὲ τὴν ἀνάγνωσις καὶ τὴν ἀκρόασίς του, ἀλλὰ εἶναι ἡ γνωστὴ Εὐχή (ιεροσολυμίτικης προελεύσεως, ὅπως εἶδαμε), ἡ ὁποία ἀναφέρεται γενικῶς στὴν προσφορὰ θυμιάματος.

γ') Ἡ θυμίαση τῶν τιμίων δώρων

Ἡ θυμίαση τῶν τιμίων δώρων κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου καὶ τὴν μεγάλη εἴσοδο τῆς Θείας Λειτουργίας σήμερον εἶναι ἀρκετὰ μακρὰ σὲ διάρκειαν καὶ δὲν περιορίζεται μόνον στὰ τίμια δῶρα, ὅπως γινόταν παλαιότερα, ἀλλὰ ἔχει ἐπεκταθεῖ σὲ θυμίαση τῆς ἁγίας τραπέζης, τῆς προθέσεως, τῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου καὶ σὲ ὅλον τὸν ναὸ καὶ τὸν περιεστῶτα λαόν. Στὴν ἀρχαιότερη καταγραφή πού διαθέτουμε τῆς θυμιάσεως κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων ἡ θυμίαση περιορίζεται μόνον στὰ τίμια δῶρα καὶ μάλιστα ἀφοῦ ἔχουν ἀποτεθεῖ ἐπάνω στὴν ἁγία τράπεζα. Πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων δὲν γίνεται θυμίαση, ὡς μέρος τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων.

Ἡ περιγραφή τῆς «Βασιλείου Τάξεως» τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου (†959) εἶναι ἡ ἀρχαιότερη πηγή πού διαθέτουμε γιὰ τὴν θυμίαση κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων. Δυστυχῶς πολλὰ ἀρχαιότερα Εὐχολόγια ἀπὸ τοῦ 11 αἰῶνος καὶ ἐξῆς καὶ ἄλλες λειτουργικὲς πηγὲς δὲν ἀναφέρονται καθόλου σὲ θυμίαση. Δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ ἡ ἀποσιώπησις νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός, ὅτι ἀποτελοῦσε μία σύντομη καὶ πολὺ ἀπλή κίνηση. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Πορφυρογέννητου οἱ διάκονοι, πού φέρουν ἐν πομπῇ τὰ τίμια δῶρα ἀπὸ τὸ σκευοφυλάκιον, καθὼς πλησιάζουν πρὸς τὴν εἴσοδο τοῦ ἁγίου βήματος (ἁγίαι θύραι ἢ ἁγία θύρια, ἢ σημερινὴ «ώραια πύλη») κοντοστέκονται (εἰκὼν 5). Ὁ ἀρχιδιάκονος μὲ τὸ θυμιατήριον ἀνὰ χεῖρας, ὁ ὁποῖος προπορεύεται τῆς πομπῆς, στρέφεται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ θυμιάζει τὸν

αυτοκράτορα, ο οποίος έχει σταθεί εκεί δεξιά ακριβώς έξω από την είσοδο του αγίου βήματος (σημειώνουμε, ότι ο αυτοκράτορας από την δυτική είσοδο του ναού προπορεύεται της πομπής μέχρι του σημείου τούτου βαστάζοντας και αυτός λαμπάδα), κατόπιν εισέρχεται στο άγιο βήμα και στρέφεται προς τα αριστερά και θυμιάζει τον πατριάρχη, ο οποίος στέκεται εκεί μέσα στο άγιο βήμα και αναμένει την είσοδο των τιμίων δώρων αφού έχει αναπέμψει την ιλαστήριο Εύχη «Οὐδεις ἄξιος», ἀκολουθῶς θυμιάζει μπροστά του την αγία τράπεζα (ἀπὸ μπροστὰ μόνον) καὶ τότε παραμερίζει πρὸς τὰ δεξιά (ἀπέναντι ἀπὸ τὸν πατριάρχη) καὶ θυμιάζει πρὸς τοὺς διακόνους, οἱ ὅποιοι εἰσερχόμενοι στὸ ἅγιο βήμα φέρουν τὰ τίμια δῶρα καὶ τὰ ἀποθέτουν ἐπάνω στὴν αγία τράπεζα. [13] Παρατηροῦμε, ὅτι οἱ διάκονοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἀποθέτουν τὰ τίμια δῶρα ἐπάνω στὴν αγία τράπεζα, ὅπως ἐπίσης, ὅτι οἱ διάκονοι πηγαίνουν στὸ σκευοφυλάκιο γιὰ νὰ φέρουν τὰ τίμια δῶρα καὶ μαζί τους ὑποδιάκονοι καὶ ἄλλοι κατώτεροι κληρικοί (δὲν συμμετέχουν δηλαδὴ οἱ πρεσβύτεροι). Στὴν περιγραφή δὲν ἀναφέρεται ἡ ψαλμωδία τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου, διότι δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ αυτοκρατορικὸ πρωτόκολλο. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν στ' αἰῶνα, ὅτι τὴν ὥρα αὐτὴ ψάλλεται ὁ χερουβικὸς ὕμνος ὡς ἐπωδὸς ἀντιφώνου. Τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο Εὐχολόγιο, ποὺ ἀναφέρεται συντόμως στὴν θυμίαση κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων, εἶναι τὸ χειρ. Πετροπόλεως 226 τοῦ 1' αἰῶνος καὶ ἀναφέρει μόνον, ὅτι ὁ διάκονος θυμιάζει τὰ τίμια δῶρα ἀφοῦ ἀποτεθοῦν ἐπάνω στὴν αγία τράπεζα. Διαπιστώνουμε καὶ θὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὅλες τὶς σχετικὲς πηγές, ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν γινόταν κανενὸς εἶδους διακοπὴ τῆς ψαλμωδίας τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου (ὅπως γίνεται σήμερα γιὰ τὴν μεγάλη εἴσοδο καὶ τὴν μνημόνευση) οὔτε ἄλλη καθυστέρηση μὲ ἀργὰ μέλη.

Σύμφωνα μὲ τὴν λίγο μεταγενέστερη πατριαρχικὴ Διάταξη (1' -1β' αἰ., δὲν ἀναφέρεται σὲ αὐτὴν συμμετοχὴ τοῦ αυτοκράτορος) κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων καὶ τὴν ψαλμωδία τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου γίνεται πολὺ σύντομη θυμίαση ὑπὸ ἑνὸς διακόνου ὡς ἐξῆς: ἐνῶ οἱ ψάλται ψάλουν τὸν χερουβικὸ ὕμνο ὁ πατριάρχης ἰστάμενος ἐνώπιον τῆς αγίας τραπέζης ἀναπέμπει «ἐν ἑαυτῶ» τὴν Εὐχὴν «Οὐδεις ἄξιος» καὶ «δεσμῆσας τὰς χεῖρας αὐτοῦ λέγει καθ' ἑαυτὸν τὸν χερουβικὸν ὕμνον» καὶ ἀναμένει τὴν προσέλευσιν τῶν τιμίων δώρων φερομένων ὑπὸ τῶν διακόνων. Ὅταν πλησιάζουν οἱ διάκονοι φέροντες τὰ τίμια δῶρα, καλεῖται ὁ πατριάρχης (ὑπὸ ἑνὸς διακόνου, ὁ ὅποιος δὲν συμμετέχει στὴν εἴσοδο), νὰ ἔλθει κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ αγίου βήματος καὶ «ἰσταται πλησίον τοῦ κίονος βλέπων πρὸς τὰ δεξιά (δηλαδὴ στέκεται ἐντὸς τοῦ αγίου βήματος κοντὰ στὸν κίονα, ποὺ εὐρίσκεται στὰ αριστερὰ τῆς εἰσόδου τοῦ αγίου βήματος). Τηνικαῦτα ἔρχεται ὁ διάκονος ἀντικρὺς αὐτοῦ εἰς τὸν ἕτερον κίονα ... Καὶ μετ' ἐκείνου ἔρχεται ὁ διάκονος (ποὺ εἶναι πρῶτος στὴν πομπὴ τῶν διακόνων καὶ φέρει τὸ θυμιάτηριον) καὶ θυμιῶν τὸν ἀρχιερέα καὶ προσκυνῶν σφραγίζεται παρ' αὐτοῦ λέγοντος· Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν. Τοῦ δὲ ἀρχidiaκόνου θυμιῶντος τὴν

ἀγίαν τράπεζαν εἰσέρχονται τὰ ἅγια ... καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἐπικλιθεὶς ἐπεύχεται·
Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου, Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν.
Βασιλεῦ οὐράνιε. Τῆς σοφίας ὁδηγέ. Ἀποτεθέντων δὲ τῶν ἀγίων καὶ
ἐπικαλυφθέντων» ἀκολουθεῖ ἡ χειρὶς ὅλων τῶν ἀρχιερέων καὶ πρεσβυτέρων,
ἢ ὅποια γίνεται ἐντὸς τοῦ ἀγίου βήματος πρὸς τὸ ἀριστερὸ μέρος. Σημειώνουμε,
ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν γινόταν χειρὶς κατὰ τὴν πρόθεση. Ἡ πρόθεση
γινόταν στὸ σκευοφυλάκιο, δὲν συμμετεῖχαν σὲ αὐτὴν οὔτε πρεσβύτεροι οὔτε
ἀρχιερέας, ὅλη ἡ προετοιμασία τῶν τιμίων δώρων στὸ σκευοφυλάκιο γινόταν
ὑπὸ τῶν διακόνων (σημειώνουμε, ὅτι δὲν γινόταν μνημόνευση ὀνομάτων στὴν
πρόθεση). Ἐνας πρεσβύτερος ἢ ὁ ἀρχιερέας μετὰ τὴν ἔνδυση τῶν ἀμφίων του
στὸ σκευοφυλάκιο ἀνέπεμπε τὴν Εὐχὴ τῆς προθέσεως. Παρατηροῦμε, ὅτι ὅταν
προσεγγίζουν τὰ τίμια δῶρα κοντὰ στὴν ἀγία τράπεζα ἢ θυμίαση γίνεται πρὸς
τὴν ἀγία τράπεζα καὶ ὄχι πρὸς τὰ εἰσερχόμενα τίμια δῶρα, τῶν ὁποίων
προπορεύονται ὁ διάκονος ποὺ ἔφερε τὸ θυμιατήριον.

Τελευταία ἀναφορὰ στὴν θυμίαση τῶν τιμίων δώρων εἶναι αὐτὴ μετὰ τὴν
θεία μετάληψη. Ὁ πατριάρχης ἀπονίπτεται τὰς χεῖρας καθήμενος πρὸς τὰ
ἀριστερὰ μέρη (ὡς συνήθως) τοῦ ἀγίου βήματος.

«Καὶ προσέρχεται αὐτῷ ὁ ἀρχιδιάκονος ζητῶν Εὐχὴν τοῦ θυμιάματος. Ὁ δὲ
σφραγίζων ἔνδοθεν τοῦ φαινολίου λέγει· Θυμιάμα σοι προσφέρω. Εἶτα θυμῶ ὁ
ἀρχιδιάκονος τὴν ἀγίαν τράπεζαν κύκλωθεν καὶ τελευταῖον ἔρχεται πρὸς τὸν
ἀρχιερέα καὶ θυμιάσας αὐτὸν τρίτον κλίνων τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ λέγει·
Εὐλόγησον, δέσποτα. Ὁ δὲ ἀρχιερεὺς σφραγίζων αὐτὸν ἔνδοθεν τοῦ φαινολίου
λέγει· Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε. Καὶ ὁ ἀρχιδιάκονος εἰπὼν· ἀμήν, δίδωσι
καιρὸν τοῖς ψάλταις καὶ ψάλλουσι τὸ Πληρωθήτω, καὶ ἐξέρχονται τὰ ἅγια.
Ἐξερχομένων δὲ τούτων ἴσταται ἐπικεκλιμένος ὁ ἱερεὺς ...»

Ὁφείλουμε νὰ σημειώσουμε, ὅτι γιὰ τὴν θεία μετάληψη δὲν ὑπάρχει τὴν
ἐποχὴ ἐκείνη οὔτε ἡ πρόσκληση «Μετὰ φόβου Θεοῦ» οὔτε στὸ τέλος ἡ εὐλογία
«Σῶσον ὁ Θεός». Πρόσκληση γιὰ τὴν θεία μετάληψη εἶναι ἡ ἐκφώνηση «Τὰ ἅγια
τοῖς ἀγίοις» καὶ στὴν συνέχεια κοινωνικὸς ψαλμὸς εἶναι ὁ ΛΓ´ (33) Ψαλμὸς, ὁ
ὁποῖος ψάλλεται πολλὰς φορὰς ἀπὸ ὅλους τοὺς «συνεστῶτας» (ἐννοεῖται τοὺς
κληρικοὺς τοὺς συνεστῶτας τῷ ἀρχιερεῖ «τοῦ λαοῦ μεταλαμβάνοντος», ἐνῶ ὁ
λαὸς ματαλαμβάνει). Ὁ Ψαλμὸς ψάλλεται ὅσες φορὰς ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ
ὀλοκληρωθεῖ ἡ θεία μετάληψη τοῦ λαοῦ, ἢ ὅποια γίνεται ἀπὸ ὅλους ξεχωριστὰ
ἀπὸ τὰ δύο εἶδη. Οἱ κληρικοὶ προφανῶς μεταλαμβάνουν ἐντὸς τοῦ ἀγίου
βήματος ἀπὸ τὰ χεῖρα τοῦ προεστῶτος καὶ τοῦ δευτέρου τῆ τάξει συλλειτουργοῦ.
Γιὰ τοὺς πιστοὺς τοποθετοῦνται παρατραπέζια ἢ «ἀντιμήσια» σὲ πολλὰ σημεία
στὴν περίμετρο τοῦ ἀγίου βήματος. Σὲ κάθε ἓνα παρατραπέζιο στέκονται δύο
κληρικοί, ὁ ἓνας μὲ ἓνα ἅγιο δίσκο καὶ ὁ ἄλλος μὲ ἓνα ἅγιο ποτήριον, καὶ
μεταδίδουν στοὺς πιστοὺς τὰ θεία δῶρα. Οἱ πιστοὶ σχηματίζουν μίαν σειρὰ σὲ

κάθε ένα παρατραπέζιο και μεταλαμβάνουν προσεκτικὰ ἀπὸ τὰ δύο εἶδη. Ὄταν μεταλάβει καὶ ὁ τελευταῖος πιστός, ἐπιστρέφονται ὅλα τὰ ἅγια σκεύη στὴν ἀγία τράπεζα καὶ (πάντα κατὰ τὴν πατριαρχικὴ Διάταξη, ι'-ιβ' αἰ.) «σφραγίζων ἅπαξ τὸν λαὸν ὁ ἀρχιερεὺς ἐκφωνεῖ: Εὐλογία Κυρίου ἐφ' ὑμᾶς πάντοτε» καὶ ἀκολουθεῖ ἡ χερνιβία, ὅπως ἀναφέρθηκε ἀνωτέρω. Περιιτεύει νὰ σημειώσουμε, ὅτι ἡ εὐλογία «Εὐλογία Κυρίου ἐφ' ὑμᾶς» σήμερα λέγεται κατὰ τὴν ἀπόλυση, ἐνῶ στὸ τέλος τῆς θείας μεταλήψεως λέγεται ἡ εὐλογία «Σῶσον ὁ Θεός». Σὲ παλαιότερη ἐποχὴ δὲν ὑπῆρχε κανενὸς εἶδους εὐλογία ἢ ἄλλο τί, μὲ τὸ ὁποῖο σημειώνεται ἡ ὀλοκλήρωση τῆς θείας μεταλήψεως. Ἀπλὰ ὁ διάκονος καλοῦσε τοὺς πιστοὺς νὰ εὐχαριστήσουν τὸν Θεὸ μὲ τὴν πρόσκληση: «Ὁρθοί! Μεταλαβόντες» καὶ αὐτὸ σήμαινε, ὅτι ἔφτασε ἡ ὥρα νὰ προχωρήσουμε στὸ ἐπόμενο καὶ τελικὸ βῆμα τῆς Θείας Λειτουργίας, τὴν εὐχαριστία γιὰ τὴν συμμετοχὴ μας στὴν θεία μετάληψη.

Τέλος ἡ ἐκφώνηση ποὺ εἶναι καταγεγραμμένη σήμερα κατὰ τὴν ἀνάληψη τῶν τιμίων δώρων ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα καὶ τὴν μετάθεσή τους στὴν πρόθεση «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων», ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὰ ἐπόμενα, ὀφείλεται σὲ ἐσφαλμένη ἐξέλιξη τῆς εὐλογίας, ποὺ δίδει ὁ πατριάρχης στὸν ἀρχιδιάκονο μετὰ τὴν θυμίαση τῶν τιμίων δώρων, γιὰ νὰ δώσει «καιρὸν τοῖς ψάλταις» νὰ ψάλουν τὸ «Πληρωθήτω τὸ στόμα» καὶ οἱ ἄλλοι διάκονοι νὰ ἀναλάβουν τὰ τίμια δῶρα, νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὸ ἅγιο βῆμα καὶ νὰ κατευθυνθοῦν μὲ τὴν ἀντίστροφη πορεία ἀπὸ αὐτὴν τῆς εἰσόδου τῶν τιμίων δώρων πρὸς τὴν ἐξοδο τοῦ ναοῦ καὶ στὴν συνέχεια πρὸς τὸ σκευοφυλάκιο, στὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ ἡ κατάλυσις τῶν τιμίων δώρων.

Τὸ θυμίαμα ἀπὸ τὸν ἰδ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς

Τὸ χειρόγραφο Εὐχολόγιο Ἀθηνῶν, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 662, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ιγ' αἰῶνος (δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἰδ' αἰ.), ἔχει μοναστηριακὴ προέλευση καὶ ξεκινᾷ μὲ μία περιγραφὴ τῆς Θείας Λειτουργίας μὲ τίτλο «Διάταξις τῆς θείας ἱερουργίας». [14] Πρόκειται γιὰ στοιχεῖο ξένο πρὸς τὸ Εὐχολόγιο, ὅπως ἐννοεῖτο μέχρι τότε, καὶ ἐπειδὴ εἶναι ξένο καὶ ἀφορᾷ στὴν Θεία Λειτουργία, τοποθετεῖται στὴν ἀρχή-ἀρχή, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ δεδομένο ἐκ παραδόσεως σῶμα τοῦ Εὐχολογίου (τὸ ὁποῖον ὡς γνωστὸν ξεκινᾷ μὲ τὴν καταγραφὴ τῶν Θείων Λειτουργιών). Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν Διάταξη ἢ χρῆσις τοῦ θυμιάματος εἶναι ἀκόμη περιορισμένη ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς θυμιάσεως καὶ συνήθως θυμιάζει ὁ διάκονος.

Λίγο μεταγενέστερη τῆς προηγούμενης εἶναι ἡ «Διάταξις τῆς θείας λειτουργίας» τοῦ ἁγίου Φιλοθέου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (χειρόγραφο Μονῆς Παντελεήμονος, ἰδ' αἰ.), ἡ ὁποία δὲν εἶναι ὑπερβολή, ἀν ποῦμε, ὅτι ὀρίζει τὸν τρόπο τῆς τελέσεως τῆς Θείας Λειτουργίας μέχρι σήμερα. Ἡ Διάταξις τοῦ ἁγίου Φιλοθέου ἀφορᾷ σὲ Θεία Λειτουργία, ἡ ὁποία τελεῖται ἀπὸ

ένα πρεσβύτερο και ένα διάκονο και μάλιστα στο μοναστηριακό περιβάλλον του Αγίου Όρους. Στον πρωτότυπο τίτλο της σημειώνεται, ότι συνετέθη από τον Ηρακλείας κύρ Φιλόθεο, «ὅτε ἐχρημάτιζεν ἡγούμενος ἐν τῇ ἀγία καὶ ὀσία καὶ εὐαγεῖ μονῇ τῆς Λαύρας τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθωνι». Πρῶτα ἀπὸ ὅλα ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε, ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ τοῦ ιδ΄ μὲ ιε΄ αἰῶνα ἀρχίζουν βαθμιαῖα νὰ ἐπέρχονται διαφοροποιήσεις στὴν Διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας πὺν τελεῖ ἐπίσκοπος σὲ σχέση μὲ αὐτὴν πὺν τελεῖ πρεσβύτερος. Μέχρις αὐτὸν τὸν καιρὸ δὲν ὑπάρχει καμμία διαφορὰ, ἀκόμη καὶ τὰ ἄμφια τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν πρεσβυτέρων εἶναι τὰ ἴδια. Ὁ ἀρχιερέας φέρει φαιλόνιο καθ' ὅλα ὅμοιο μὲ τὸ φαιλόνιο πὺν φέρουν οἱ πρεσβύτεροι. Προφανῶς φέρει τὸ ὠμοφόριο πρὸς ἔνδειξη τοῦ βαθμοῦ του, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν τὸ φέρει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Θείας Λειτουργίας. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ ἀρχιερέας ἀποβάλλει τὸ ὠμοφόριο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ Εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος καὶ τὸ φορεῖ πάλι κατὰ τὴν ἀπόλυση. Ὁ Δημήτριος Χωματηνός ἢ Χωματιανός, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν (Ἀχρίδος ἢ Ὀχρίδος, 1216;-1236), μαρτυρεῖ, ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς ἐνδύονται τὸν σάκκον μόνον κατὰ τὶς τρεῖς μεγάλες δεσποτικὲς ἑορτές, Πάσχα, Πεντηκοστὴ καὶ Χριστούγεννα, καὶ συμπληρώνει, ὅτι γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι πάντα λευκοῦ χρώματος, χωρὶς καμμία ἄλλη διακόσμηση. [15] Ἡ Διάταξη τοῦ ἀγίου Φιλοθέου μὲ ἀρκετὲς μικρὲς ἢ μεγάλες ἀλλαγὲς σὲ σχέση μὲ τὸ ἀρχαιότερο γνωστὸ χειρόγραφο (Μονῆς Παντελεήμονος, ιδ΄ αἰ.) εὐρίσκεται τυπωμένη πρὶν ἀπὸ τὶς Θεῖες Λειτουργίες στὸ ἐν χρήσει Μέγα Εὐχολόγιον, ἐκδόσεως Βενετίας 1862, ἐπιστασία Σπυριδῶνος Ζερβοῦ, ἱερομονάχου. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Διάταξη αὐτὴ ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ ἕνα πρόσωπο, τὸ ὁποῖο ἔχαιρε μεγάλης τιμῆς ἀπὸ ὅλην τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, συνέβαλε στὴν ταχεῖα καὶ εὐρεῖα διάδοσή της. Οἱ συνθηκὲς ζωῆς τοῦ ὑπόδουλου γένους ἐπίσης ἐνίσχυσαν τὴν διατήρησι, ὅσων ἦσαν ἤδη παραδεδομένα στὴν λειτουργικὴ ζωὴ. Ἡ ἐπελθοῦσα ἀνακάλυψι τῆς τυπογραφίας ἐνίσχυσε ἀκόμη περισσότερο αὐτὴν τὴν διατήρησι. Ἀντιθέτως δὲν ἀκολούθησε αὐτὴν τὴν συντηρητικὴ στάσι ἢ Διάταξη τῆς τελέσεως Θείας Λειτουργίας μὲ προεστῶτα ἀρχιερέα. Ἐχει πλέον μελετηθεῖ ἀρκετὰ (ὄχι ἐντελῶς) καὶ γνωρίζουμε συγκεκριμένα βήματα καὶ πότε αὐτὰ συνέβησαν καὶ πῶς διαδόθηκαν στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἐπῆλθε μετὰ ἀπὸ τέσσερις περίπου αἰῶνες τὸ ἀποτέλεσμα, πὺν παρατηροῦμε ἀπὸ τὸν ιθ΄ αἰῶνα καὶ ἐξῆς: ὅτι ἡ τέλεσι τῆς Θείας Λειτουργίας ἱερουροῦντος ἀρχιερέως ἔχει τελετουργικὰ ἐπιβαρυνθεῖ πολὺ σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο πὺν γινόταν τὸν ιδ΄ αἰῶνα καὶ ἔχει πλέον πολλὲς καὶ μεγάλες διαφορὲς ἀπὸ τὴν Θεία Λειτουργία πὺν τελεῖ πρεσβύτερος.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνωτέρω ἀρχαιότερη ἐκδοσι τῆς «Διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας» τοῦ ἀγίου Φιλοθέου ὀρίζεται κατὰ τὴν πρόθεσι, ὁ διάκονος νὰ ἐκχέει τὸ νάμα καὶ τὸ ὕδωρ στὸ ἅγιο ποτήριον καὶ μετὰ ὁ ἱερέας νὰ ἐξάγει μὲ τὴν λόγχη μερίδες ζώντων καὶ τεθνεώτων «ῶν βούλεται». Ὀφείλουμε νὰ

σημειώσουμε, ότι έχει πλέον επέλθει μία σημαντική αλλαγή στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση τῶν χώρων τοῦ ναοῦ. Δὲν ὑπάρχει πλέον σκευοφυλάκιο ἔξω ἀπὸ τὸν ναό, ὡς ἐκ τούτου ἡ διαδικασία τῆς προθέσεως (προετοιμασία τῶν τιμίων δώρων) ἔχει μεταφερθεῖ ἐντὸς τοῦ ἁγίου βήματος στὸν γνωστὸ σήμερα τόπο τῆς προθέσεως, στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ ἁγίου βήματος. Ἐπίσης ἔχει μεταφερθεῖ στὴν πρόθεση ἢ μνημόνευση τῶν ὀνομάτων τῶν πιστῶν τῶν προσφερόντων τὰ τίμια δῶρα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὅλα τὰ ὀνόματα μνημονεύονταν στὸ κατάλληλο σημεῖο τῆς Εὐχῆς τῆς Αναφορᾶς (δίπτυχα) ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πρεσβυτέρων καὶ τῶν διακόνων, ποὺ συμμετεῖχαν τότε τακτικὰ σὲ κάθε Θεία Λειτουργία. Τὸν ἰδ' αἰῶνα ἔχει πλέον μεταφερθεῖ αὐτὴ ἡ μνημόνευση στὴν προετοιμασία τῶν τιμίων δώρων κατὰ τὴν πρόθεση.

Στὴν ἀπλούστερη Διάταξη τοῦ χειρ. Ἀθηνῶν 662 (κατὰ τι ἀρχαιότερη τοῦ ἁγίου Φιλοθέου) ἀναφέρεται τὸ θυμίαμα κατὰ τὴν πρόθεση: «ὁ δὲ διάκονος λαβὼν τὸν θυμιατὸν καὶ θυμίαμα ἔρχεται εἰς τὸν ἱερέα καὶ λέγει· Εὐλόγησον, δέσποτα, τὸ θυμίαμα. Καὶ ὁ ἱερεὺς σφραγίζει αὐτὸ λέγων καὶ τὴν εὐχὴν τοῦ θυμιάματος. Καὶ μετὰ τοῦτο καπνίζει ὁ ἱερεὺς τὸν ἀστερίσκον ... καὶ πάλιν καπνίζει ὁ ἱερεὺς τὸ κάλυμμα ...» καὶ μετὰ τὴν Εὐχὴ τῆς προθέσεως «ὁ διάκονος ψάλλει τὸ Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, θυμιάστανουροειδῶς τὴν ἁγίαν πρόθεσιν τὴν τε ἁγίαν τράπεζαν καὶ τὸ ἱερατεῖον ὅλον. Ὡσαύτως καὶ τὸν ναὸν ἅπαντα ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ βορείου μέρους αὐτοῦ.» Παρατηροῦμε, ὅτι ἡ θυμίαση τῆς προθέσεως γίνεται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὸν διάκονο, δηλαδὴ ὅπως εἶδαμε, ὅτι γινόταν σὲ παλαιότερες ἐποχές, κατὰ τις ὁποῖες οὔτε πρεσβύτερος οὔτε ἀρχιερέας συμμετεῖχε στὴν προετοιμασία τῶν τιμίων δώρων (πρόθεση) παρὰ μόνον ἀνέπεμπε τὴν Εὐχὴ τῆς προθέσεως. Ἐπίσης ἡ θυμίαση περιλαμβάνει τώρα τὸ ἅγιο βῆμα καὶ ὅλον τὸν ναὸ καὶ δὲν περιορίζεται μόνον στὴν πρόθεση. Μάλιστα ὁ διάκονος ἐξέρχεται τοῦ ἁγίου βήματος γιὰ νὰ θυμιάσει τὸν ναό, ὅπως δηλαδὴ γίνεται σήμερα κατὰ τὴν θυμίαση στὸ «Κύριε, ἐκέκραξα» ἢ στὴν ὠδὴ τῆς Θεοτόκου στὸν Ὅρθρο.

Ἄς ἐπισημανθεῖ στὴν συνάφεια αὐτὴ μία ἀκόμη λεπτὴ ἀλλὰ σημαντικὴ διαφορὰ τῶν νεωτέρων κειμένων σὲ σχέση μὲ τὴν διατύπωση καὶ περιγραφὴ κάποιων ὀδηγιῶν σὲ ἀρχαιότερα κείμενα. Βλέπουμε στὴν Διάταξη τοῦ χειρ. Ἀθηνῶν 662, ὅτι ὁ διάκονος ζητεῖ εὐλογία γιὰ τὴν θυμίαση μὲ τὴν φράση, «Εὐλόγησον, δέσποτα, τὸ θυμίαμα. Καὶ ὁ ἱερεὺς σφραγίζει αὐτὸ λέγων». Ἡ εὐλογία ἐδῶ παρατηροῦμε, ὅτι ἀναφέρεται σὲ οὐδέτερο γένος καὶ ἀφορᾶ στὸ θυμίαμα. Ἀπὸ τις ἀρχαιότερες Διατάξεις ἔχουμε διαπιστώσει, ὅτι ἡ εὐλογία ποὺ δίδει ὁ προεστῶς ἀφορᾶ πάντα στὸ πρόσωπο, τὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ προβεῖ σὲ κάποια ἐνέργεια: ὁ προεστῶς δίδει εὐλογία στὸν διάκονο ἢ στὸν πρεσβύτερο ἢ στὸν συλλειτουργοῦντα ἀρχιερέα γιὰ νὰ ἐπιτελέσει κάποιο συγκεκριμμένο καθῆκον κατὰ τὴν ροὴ τῆς τελέσεως τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἐκτὸς ὅσων ἀνωτέρω εἶδαμε καὶ μὲ σκοπὸ, νὰ γίνῃ εὐκολώτερα ἀντιληπτὴ ἡ διαφορὰ, γιὰ

τὴν ὁποία γίνεται λόγος, σημειώνεται μία ἀκόμη περίπτωση ἀπὸ τὴν Διάταξη «τῆς ἁγίας λειτουργίας κατὰ τὸν τύπον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» (ι΄-ιβ΄ αἰ.), ποὺ δὲν ἀναφέρθηκε ἀνωτέρω. Ὁ πατριάρχης δίδει εὐλογία σὲ ἓνα συλλειτουργοῦντα ἀρχιερέα, γιὰ νὰ εἰρηνεύσει τὸν ἀναγνώστη τοῦ Ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος ὡς ἐξῆς: «ἐκ τῶν συγκαθημένων ἀρχιερέων ἐγεῖρεται εἰς ἀπέρχεται πρὸς τὸν ἀρχιερέα τὸν πρῶτον καὶ προσκυνήσας ἀσπάζεται τὸ γόνυ καὶ οὕτως πάλιν προσκυνήσας λέγει· Εὐλόγησον, δέσποτα. Καὶ δίδωσι καιρὸν αὐτῷ εἰρηνεῦσαι κατὰ τὸν ἀπόστολον λέγων· Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν πάντοτε». Εἶναι σαφές, ὅτι ἡ εὐλογία ἀφορᾷ στὸ πρόσωπο, ποὺ τὴν ἐπιζητεῖ καὶ τὴν λαμβάνει, καὶ ἔχει τὸ νόημα, ὅτι ὁ προεστῶς ὀρίζει πάντα καὶ ἐλέγχει τὴν ροὴ τῆς τελέσεως οἰαοδήποτε Ἀκολουθίας. Ὡς ἐκ τούτου ὅταν ἔρχεται ἡ ὥρα (ὁ καιρὸς) γιὰ τὸ κάθε τί, δίδει τὴν εὐλογία πρὸς τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο, νὰ πραγματοποιήσει τὸ βῆμα, τὸ ὁποῖον ἡ διάταξη τῆς Ἀκολουθίας ὀρίζει καὶ πρέπει νὰ γίνει. Γίνεται ἐπίσης φανερό, ὅτι ὅλοι γνωρίζουν, τί ὀφείλουν νὰ πράξουν σὲ κάθε μία στιγμή, ὅλοι γνωρίζουν τίς ὁδηγίες τῆς Διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ δὲν χρειάζεται ἐκείνη τὴν στιγμή, νὰ ὑποδείξει κανεὶς σὲ κανένα τίποτε! Ὅλοι ὁμως πάντα παίρνουν εὐλογία καὶ δὲν προτρέχει κανεὶς οὔτε παίρνει μία πρωτοβουλία χωρὶς τὴν εὐλογία τοῦ «ἀρχιερέως τοῦ πρώτου». Ἄς ἀναφέρουμε καὶ ἓνα ἀκόμη παράδειγμα: ὁ διάκονος λαμβάνει εὐλογία ἀπὸ τὸν πατριάρχη, γιὰ νὰ δώσει ὁ διάκονος στοὺς ψάλτες «καιρὸν» νὰ ψάλουν τὸν ὕμνο «Πληρωθήτω». Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ γιὰ τὴν ἐκτενῆ ἱκεσία μετὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, ὁ «ἀρχιδιάκονος» λαμβάνει εὐλογία ἀπὸ τὸν πατριάρχη γιὰ νὰ δώσει «καιρὸν» σὲ κάποιον ἄλλο διάκονο, νὰ ἐκφωνήσει τὴν ἐκτενῆ. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ σὲ πολλὰς ἄλλες περιπτώσεις διακονικῶν συναπτῶν. Κατόπιν αὐτῆς τῆς παρατηρήσεως μποροῦμε νὰ σημειώσουμε, ὅτι ὅταν φορᾷ τὰ ἄμφιά του ὁ ἱερέας, δὲν ὑπάρχει λόγος, δὲν ἔχει νόημα, νὰ τὰ εὐλογεῖ ἓνα-ἓνα. Ὅταν εὐλογεῖ ἓνα διάκονο, γιὰ νὰ φορέσει τὰ ἄμφιά του, δὲν εὐλογεῖ τὰ ἄμφια, στὸν διάκονο δίδει εὐλογία, νὰ ἐνδυθεῖ τὰ ἄμφιά του. Ἐπίσης ὅταν παραλαμβάνει ὁ ἱερέας τὸ θυμιατήριον ἀπὸ τὰ χέρια ἐκείνου, ποὺ τοῦ τὸ παραδίδει ἔτοιμο γιὰ νὰ θυμιάσει, δὲν εὐλογεῖ τὸ θυμιάμα οὔτε τὸ θυμιατήριον, δίδει εὐλογία στὸν βοηθό (τὸν πάλαι ποτὲ ὑποδιάκονο) γιὰ νὰ ἐτοιμάσει τὸ θυμιατήριον καὶ νὰ τοῦ τὸ παραδόσει. Ἡ εὐλογία δίδεται καὶ ἀπὸ μακρῶν (στὴν ἐν λόγῳ πατριαρχικῇ Διάταξιν παρατηρεῖται αὐτὸ πολὺ συχνά), ἀρκεῖ ὁ δεχόμενος τὴν εὐλογία νὰ στρέφεται πρὸς τὸν προεστῶτα καὶ μὲ τὴν κλίση τοῦ σώματός του («διὰ προσκυνήσεως», τὸ λεγόμενο «σχῆμα») νὰ δείχνει, ὅτι περιμένει τὴν εὐλογία του.

Ἐπιστρέφοντες στὴν Διάταξιν τοῦ ἁγίου Φιλοθέου καὶ στὴν θυμιάση τῆς προθέσεως ὀρίζεται, ὁ ἱερέας νὰ θυμιάζει τὴν πρόθεση καὶ μετὰ νὰ παραλαμβάνει τὸ θυμιατήριον ὁ διάκονος καὶ νὰ θυμιάζει τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ ὅλον τὸν ναὸ «λέγων καθ' ἑαυτὸν καὶ τὸ τροπάριον· Ἐν τάφῳ σωματικῶς,

καὶ μετὰ τοῦτο τὸν Ν΄». Εἶναι φανερὴ ἡ ἱστορικὴ «ἐξέλιξη» τῆς ὁδηγίας γιὰ τὴν θυμίαση τῆς προθέσεως ἀπὸ μόνον τὸν διάκονο στὴν νεώτερη ὁδηγία γιὰ τὴν θυμίαση ἀπὸ τὸν ἱερέα ἕνα πρῶτο σύντομο μέρος τῆς θυμιάσεως καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν διάκονο. Ἐπίσης παρατηροῦμε, ὅτι ὁ Ν΄ Ψαλμὸς λέγεται σὲ κάθε εὐκαιρία θυμιάσεως εἴτε ἀπὸ τὸν διάκονο εἴτε ἀπὸ τὸν ἱερέα.

Στὴν ἐπόμενη ὁδηγία περὶ θυμιάσεως (πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ Εὐαγγελίου) παρατηροῦμε πάλι κάποιου εἴδους ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη μορφή. Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ἀλληλουΐα πρὸ τοῦ Εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος ἢ καὶ ἐνωρίτερα κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος σύμφωνα καὶ μὲ τις δύο ἀνωτέρω διατάξεις τοῦ ἰδ΄ αἰῶνος ἀφοῦ πάρει εὐλογία, θυμιάζει ὁ διάκονος μόνον μέσα στὸ ἅγιο βῆμα: «θυμιᾶ ὁ διάκονος σταυροειδῶς τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ τὸ ἱερατεῖον ὅλον καὶ τὸν ἱερέα». Σημειώνουμε παρεμπιπτόντως, ὅτι ὁ διάκονος λαμβάνει τὸ βιβλίον τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα χωρὶς τὴν παρεμβολὴ κανένου ἄλλου, πράξη ποῦ ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε γινόταν πάντοτε σὲ παλαιότερες ἐποχές.

Ἡ ἐπόμενη θυμίαση γίνεται κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου. Σύμφωνα καὶ μὲ τις δύο διατάξεις τοῦ ἰδ΄ αἰῶνος ἐν γένει: «ἐν δὲ τῇ μεγάλῃ εἰσόδῳ αἶρει ὁ διάκονος τὸν θυμιατὸν καὶ εὐλογήσαντος αὐτὸν τοῦ ἱερέως θυμιᾶ ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ μόνον ... καὶ ἀπέρχονται ἄμφω εἰς τὴν ἁγίαν πρόθεσιν καὶ θυμιᾶ τὰ ἅγια σταυροειδῶς λέγων· ἔπαρον, δέσποτα ... (ὁ ἱερέας) αἶρει τὸν ἀέρα καὶ τίθησιν αὐτὸν ἐπάνω τοῦ ὤμου τοῦ διακόνου ...»

Ἡ Διάταξι τοῦ ἁγίου Φιλοθέου ὀρίζει καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ νὰ γίνεται κάτι περισσότερο: ὁ διάκονος θυμιάζει «τὴν ἁγίαν τράπεζαν σταυροειδῶς κύκλωθεν, τὸ ἱερατεῖον ὅλον καὶ τὸν ἱερέα» ἐνῶ ὁ ἱερέας ἀναπέμπει τὴν Εὐχή «Οὐδεὶς ἄξιος». Δηλαδή ὁ διάκονος θυμιάζει μόνον ἐντὸς τοῦ ἁγίου βήματος, ὅπου εὐρίσκεται πλέον ἢ πρόθεσις, καὶ δὲν θυμιάζει τὸν ναὸ καὶ τὸν λαό. Εἶναι ἐμφανὴς ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη ὁδηγία καὶ ἡ τάση νὰ ἀυξηθοῦν ἡ διάρκεια καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς θυμιάσεως καὶ νὰ ἐξελιχθοῦν τὰ πράγματα, ὅπως τὰ βλέπουμε σὲ μεταγενέστερες ἐποχές καὶ μέχρι σήμερα.

Γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν τιμίων δώρων ἀπὸ τὴν πρόθεσι στὴν ἁγία τράπεζα (μεγάλῃ εἰσόδῳ) μεταβαίνουν τώρα ὁ ἱερέας καὶ ὁ διάκονος στὴν πρόθεσι (ἐντὸς τοῦ ἁγίου βήματος). Προφανῶς ἔχουν ἀλλάξει οἱ καιροὶ καὶ οἱ συνθήκες. Ἐπὶ τούτοις ἡ συγκεκριμένη Διάταξι, ὅπως σημειώσαμε, ἀφορᾷ σὲ Θεία Λειτουργία ποῦ τελεῖται σὲ ἁγιορείτικῃ μονῇ ἀπὸ ἕνα ἱερέα καὶ ἕνα διάκονο. Ὅριζεται τώρα ὁ ἱερέας νὰ αἶρει τὰ τίμια δῶρα ἀπὸ τὴν πρόθεσι, «εἶτα καὶ τὸν ἅγιον δίσκον ἄρας τίθησιν ἐπάνω τῆς κορυφῆς τοῦ διακόνου», ἐνῶ ὁ ἱερέας λαμβάνει τὸ ἅγιο ποτήριον «καὶ οὕτω ποιῶσι τὴν μεγάλην εἰσόδον προπορευομένου τοῦ διακόνου κρατοῦντος καὶ τὸν θυμιατὸν σὺν τῷ ἁγίῳ δίσκῳ ἐν ἐνὶ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς χειρὸς αὐτοῦ ... καὶ εἰσέρχεται πρῶτος ὁ διάκονος τιθεὶς τὸν δίσκον ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ. Εἶτα στραφεὶς θυμιᾶ τὸν ἱερέα

λέγων· Μνήσθητι καὶ ἐμοῦ, δέσποτα, τοῦ ἁμαρτωλοῦ.» Μετὰ τὴν κάλυψη τῶν τιμίων δώρων «λαβὼν αὐτὸς τὸν θυμιατὸν θυμιᾷ τὰ ἅγια τρεῖς λέγων οὕτως· Ἀγάθυνον, Κύριε, ἕως τέλους τοῦ ψαλμοῦ.» Παρατηροῦμε, ὅτι ἐνῶ ὁ διάκονος ἐθυμίασε σύντομα πρὶν ἀπὸ τὴν μεγάλη εἴσοδο καί, ὅπως εἶδαμε, ἐθυμιάζε ἐπίσης παλαιότερα τὰ τίμια δῶρα ἐπάνω στὴν ἁγία τράπεζα, τώρα ἀναλαμβάνει ὁ ἱερέας τὸ θυμιατήριον γιὰ νὰ θυμιάσει τὰ τίμια δῶρα, ποὺ ἔχουν ἀποτεθεῖ ἐπάνω στὴν ἁγία τράπεζα. Παρατηροῦμε ἐπίσης, ὅτι ἐνῶ εὐρισκόμαστε σὲ ἀνδρική μονή, στὴν ὁποία δυνητικὰ ὑπάρχει πλῆθος διακονητῶν, ὀρίζεται ὁ διάκονος νὰ φέρει τὸ θυμιατήριον μαζί μὲ τὸν ἅγιον δίσκο, γεγονός ποὺ σημαίνει, ὅτι ἀκόμη διατηρεῖται ἡ γνώση, ὅτι τὸ διακόνημα αὐτὸ ἀνήκει στὸν διάκονο καὶ ὄχι σὲ κάποιον ἄλλο κατώτερο κληρικό.

Ἐπόμενη καὶ τελευταία θυμίαση γίνεται κατὰ τὴν ἄρση τῶν τιμίων δώρων. Σημειώνουμε, ὅτι οὔτε στὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια οὔτε στὶς διατάξεις μέχρι τὸν 19^ο αἰῶνα (καὶ σὲ ἔντυπα κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες) ὑπάρχει ὁδηγία γιὰ τὴν θυμίαση κατὰ τὴν μνημόνευση τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ «Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας ἀχράντου» τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς.

Στὴν παρούσα κατάσταση ἐφ' ὅσον ἡ Θεία Λειτουργία τελεῖται ὑπὸ ἑνὸς ἱερέως καὶ ἑνὸς διακόνου καὶ ἡ θεία μετάληψις μεταδίδεται στοὺς πιστοὺς διὰ τῆς λαβίδος ἀπὸ τὸ ἅγιον ποτήριον, μέσα στὸ ὁποῖο ἔχουν ἀναμειχθεῖ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ (δηλαδὴ ἐπαρκεῖ ἓνας μόνον κληρικός γιὰ τὴν θεία μετάληψη), τὴν θεία μετάληψη μεταδίδει στοὺς πιστοὺς ὁ ἱερέας. Θὰ διαπιστώσουμε, ὅτι οἱ ὁδηγίες εἶναι περισσότερο σύνθετες ἀπὸ τὶς σημερινές, διότι ἐπιβιώνει ἀκόμη ἡ μνήμη, ὅτι «πρὸ ὀλίγου χρόνου» στὴν θεία μετάληψη συμμετεῖχαν καὶ οἱ διάκονοι. Μετὰ τὴν θεία μετάληψη ἡ Διάταξη τοῦ χειρ. Ἀθηνῶν 662 ὀρίζει: «μετὰ τὸ μεταλαβεῖν καλύπτει τὸ ποτήριον τῷ καλύμματι καὶ σφραγίζει τὸν λαὸν λέγων καθ' ἑαυτὸν· Σῶσον ὁ Θεὸς ... κληρονομίαν σου. Εἶτα στραφέντος τοῦ ἱερέως αἶρει αὐτὸ (τὸ ἅγιον ποτήριον) ὁ διάκονος καὶ τίθησιν αὐτὸ εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ λέγοντος τοῦ ἱερέως τὴν εὐχὴν αἶρει ὁ διάκονος τὸν θυμιατὸν καὶ μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ταύτης θυμιᾷ ἐπάνω τῆς ἁγίας τραπέζης τοῦ ἱερέως λέγοντος τὸ· Ὑψώθητι ἐπὶ τοὺς οὐρανοὺς». Ὅπως διαπιστώνουμε, ἀφοῦ ὀλοκληρώσει ὁ ἱερέας τὴν θεία μετάληψη τῶν πιστῶν, καλύπτει τὸ ἅγιον ποτήριον καὶ εὐλογεῖ τὸν λαὸν (θὰ δοῦμε, ὅτι ἡ εὐλογία αὐτὴ δίδεται διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός) λέγων «καθ' ἑαυτὸν» τὸ «Σῶσον ὁ Θεός», στρέφεται πρὸς ἀνατολὰς καὶ παραδίδει στὰ χέρια τοῦ διακόνου τὸ ἅγιον ποτήριον, τὸ ὁποῖον ἀποθέτει ὁ διάκονος ἐπάνω στὴν ἁγία τράπεζα, καὶ ὁ μὲν διάκονος παίρνει στὰ χέρια του τὸ θυμιατήριον, ὁ δὲ ἱερέας λέγει «τὴν εὐχὴν». Ἀφοῦ ὀλοκληρώσει ὁ ἱερέας «τὴν εὐχὴν», τότε ὁ διάκονος θυμιάζει τὰ ἅγια, ἐνῶ ὁ ἱερέας λέγει τὸν στίχο: «Ὑψώθητι ἐπὶ τοὺς οὐρανοὺς». Ἡ «εὐχή», τὴν ὁποία λέγει ὁ ἱερέας τὴν στιγμὴ αὐτή, εἶναι προφανῶς ἡ Εὐχὴ τῆς εὐχαριστίας, τὴν ὁποία λέγει πρὶν ἀκόμη ὁ διάκονος ἐκφωνήσῃ τὴν ἀντίστοιχη διακονικὴ συναπτὴ «Ὁρθοί.

Μεταλαβόντες». Για να κατανοήσουμε με ακρίβεια, τί γίνεται αυτήν την στιγμή της Θείας Λειτουργίας και επειδή όλο το θέμα της θείας μεταλήψεως έχει πολύ ενδιαφέρον, θα δοῦμε περισσότερα στοιχεία ὥστε να ἐντοπίσουμε τις ἀλλαγές που ἔχουν ἐπέλθει σιγά-σιγά ἀπὸ τὸν 1^ο αἰῶνα μέχρι σήμερα.

Στὴν Διάταξη τοῦ ἁγίου Φιλοθέου περιγράφεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια καὶ περισσότερες λεπτομέρειες ἡ θεία μετάληψη κληρικῶν καὶ λαϊκῶν. Πρῶτον σημειώνεται ρητὰ, ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν θεία μετάληψη τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ διακόνου «αὐτὸς μὲν ὁ διάκονος λαβὼν μετὰ χειρᾶς τὸν ἅγιον δίσκον καὶ τὴν λεγομένην μοῦσαν» συστέλλει τὰ ἅγια, «ὁ δὲ ἱερεὺς τούτου γινομένου ἐπιλέγει τὴν τῆς εὐχαριστίας εὐχήν», δηλαδή αὐτὸ τώρα γίνεται πρὶν ἀκόμη μεταλάβουν οἱ πιστοί. Ἀκολούθως ἀναφέρονται δύο πιθανές περιπτώσεις, ἂν ὑπάρχουν πιστοὶ γιὰ νὰ μεταλάβουν καὶ ἂν δὲν ὑπάρχουν.

Ἄν δὲν ὑπάρχουν, τότε ὁ διάκονος παραλαμβάνει τὸ ἅγιο ποτήριο ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα μὲ σκοπὸ νὰ τὸ παραδώσει στὸν ἱερέα, δὲν τὸ παραδίδει ὅμως καὶ ἀπλὰ τὸ κρατεῖ. [16] Ὁ ἱερέας ἀμέσως μετὰ τὴν πρόσκληση «Μετὰ φόβου» (ὁ ἱερέας λέγει τὸ πρῶτο μέρος τῆς προσκλήσεως καὶ ὁ διάκονος βασιτάζοντας τὸ ἅγιο ποτήριο ἐκφωνεῖ τὸ «Προσέλθετε»), «εἰ δὲ οὐκ εἰσιν, εὐλογεῖ τὸν λαὸν κατέχοντας τοῦ διακόνου τὸ ἅγιο ποτήριον ἐπιλέγων ἡσυχῶς καὶ τό· Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν λαὸν σου» καὶ ὁ διάκονος ἀποθέτει τὸ ἅγιο ποτήριο στὴν ἁγία τράπεζα.

Ἄν ὑπάρχουν πιστοὶ γιὰ νὰ μεταλάβουν, τότε ὁ διάκονος ἀφοῦ πάρει τὸ ἅγιο ποτήριο ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα τὸ παραδίδει στὸν ἱερέα, μεταδίδει ὁ ἱερέας στοὺς πιστοὺς τὴν θεία μετάληψη καὶ στὸ τέλος ἐπιστρέφει ὁ ἱερέας τὸ ἅγιο ποτήριο στὸν διάκονο καὶ ἐκεῖνος τὸ ἀποθέτει ἐπάνω στὴν ἁγία τράπεζα. Παρατηρεῖται τὸ παράδοξο, ὅτι κατὰ τὴν μεγάλη εἴσοδο ἢ ἄρσις τῶν τιμίων δώρων ἀπὸ τὴν πρόθεση γίνεται ἀπὸ τὸν ἱερέα, ὁ ὁποῖος παραδίδει στὸν διάκονο τὸν ἅγιον δίσκον καὶ τὸ θυμιατήριον, τώρα γιὰ τὴν θεία μετάληψη τὸ ἅγιο ποτήριον τὸ αἶρει καὶ τὸ ἀποθέτει στὴν ἁγία τράπεζα ὁ διάκονος. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ φαίνεται, ὅτι δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ κάποιου εἶδους ὑποβιβασμὸ τοῦ διακονήματος τοῦ διακόνου, ἀλλὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πρόθεσεως (τῆς προετοιμασίας τῶν τιμίων δώρων) καὶ μὲ τις συνεχεῖς πρακτικὲς ἀλλαγές, τὶς ὁποῖες ὑφίσταται ἡ πρόθεση ἀπὸ τὸν 1^ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς.

Μόλις ὀλοκληρωθεῖ ἡ θεία μετάληψη τῶν πιστῶν, «εὐλογεῖ τὸν λαὸν κατέχοντας τοῦ διακόνου τὸ ἅγιο ποτήριον ἐπιλέγων ἡσυχῶς καὶ τό· Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν λαὸν σου». Εἶναι ἐμφανὲς καὶ ἀπὸ τὶς δύο διατάξεις, ὅτι ἡ εὐλογία «Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν λαὸν σου», ποὺ λέγει ὁ ἱερέας μέχρι σήμερα μόλις ὀλοκληρωθεῖ ἡ θεία μετάληψις τῶν πιστῶν, γίνεται χωρὶς νὰ ἔχει στὰ χεῖρια του τὸ ἅγιο ποτήριο, ὡς ἐκ τούτου εὐλογεῖ τὸν λαὸ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς καὶ λέγει τὴν εὐλογία ὅπως εἶδαμε «καθ' ἑαυτὸν» «ἡσυχῶς», μὲ πραεῖα φωνή.

Ἄς σημειώσουμε ἰδιαίτερος, επειδὴ ἔχει ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ νὰ γίνει κατανοητὴ ἡ ὅλη διαδικασία, ὅτι γιὰ τὴν πρόσκληση τῶν πιστῶν στὴν θεία

μετάληψη ὁ διάκονος ἀφοῦ συστέλλει τὰ ἅγια, παίρνει στὰ χέρια του τὸ ἅγιο ποτήριο ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα, ὁ ἱερέας λέγει: «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης» καὶ ὁ διάκονος «Προσέλθετε» καὶ μετὰ παραδίδει στὸν ἱερέα τὸ ἅγιο ποτήριο γιὰ νὰ μεταδώσει στοὺς πιστοὺς τὴν Θεία Μετάληψη.

Τέλος ἡ Διάταξη τοῦ ἁγίου Φιλοθέου συνεχίζει: «τοῦ δὲ ἁγίου ποτηρίου ἀποτεθέντος ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ λαβὼν ὁ ἱερεὺς τὸν ἐτοιμασθέντα θυμιατὸν καὶ εὐλογήσας τὸ θυμιάμα θυμιά ἐκ γ' τὰ ἅγια λέγων ἡρέμα τό· Ὑψώθητι ... Εἶτα τὸν μὲν θυμιατὸν ἐπιδίδωσι τῇ δεξιᾷ τοῦ διακόνου ἐπιτίθησι δὲ καὶ τὸν ἱερὸν δίσκον τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ. Αὐτὸς δὲ ὁ ἱερεὺς λαβὼν ἐν ταῖς ἰδίαις χερσὶ τὸ ἅγιον ποτήριον ἡσύχως μὲν λέγει πρῶτον· Εὐλογητὸς ὁ Θεός, ἐκφώνως δὲ εἰς ἐπήκοον· Πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ. Καὶ ψαλλομένου τοῦ· Πληρωθήτω, ἀποκομίζονται ἐν τῇ προθέσει τὰ ἅγια προπορευομένου τοῦ διακόνου. Καὶ ὁ μὲν διάκονος θυμιάσας αὐτὰ καὶ τὸν θυμιατὸν ἀποθέμενος ἀπέρχεται.»

Γίνεται ἐδῶ φανερό, ὅτι δὲν εἶναι πλέον κατανοητὸ γιὰ ποῖον λόγο λέγεται ἡ εὐλογία «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν» καὶ τὸ «πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ» ποῦ ἀκολουθεῖ. Φαίνεται ὡς εὐλογία τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία μάλιστα δὲν ἀκούεται ὀλόκληρη ἀπὸ τοὺς πιστοὺς οὔτε εὐλογεῖ ὁ ἱερέας διὰ τῆς χειρὸς κάποιου πρόσωπο. Ἔχει ξεχασθεῖ ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει ἐδῶ, ὅτι κάποτε ἦταν ἡ εὐλογία ποῦ ἔδιδε ὁ προεστὼς στὸν διάκονο γιὰ νὰ ἐκφωνήσῃ τὴν συναπτὴ γιὰ τὴν Εὐχὴ τῆς εὐχαριστίας μετὰ τὴν θεία μετάληψη ὅλων. Ἐκτὸς αὐτοῦ στὴν Διάταξη τοῦ ἁγίου Φιλοθέου εἶναι ὁ ἱερέας αὐτὸς ποῦ θυμιάζει τὰ τίμια δῶρα ἐπάνω στὴν ἁγία τράπεζα καὶ ὄχι ὁ διάκονος, ὅπως γνωρίζαμε μέχρι τώρα, ἐνῶ (κατὰ παράδοσιν) παραμένει ὁ διάκονος νὰ εἶναι αὐτὸς ποῦ θυμιάζει τὰ τίμια δῶρα ἀφοῦ ἔχουν ἀποτεθεῖ στὴν πρόθεση.

Ἀντὶ ἐπιλόγου

Μέχρι στιγμῆς μὲ ἀφορμὴ τὴν προσφορὰ θυμιάματος ἔχει διαγραφεῖ μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια ἡ διαδρομὴ, ποῦ ἔχουν ἀκολουθήσει ὀρισμένα «τελετουργικά» στοιχεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας, τὰ ὁποῖα σήμερα εἴτε φαίνεται, ὅτι εἶναι ἀρκετὰ φορτωμένα μὲ πολλὰ καὶ λεπτομερεῖς «τελετουργικὲς» ὁδηγίες, εἴτε δὲν κατανοεῖται οὐσιαστικὰ ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν καὶ γίνονται. Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα πέρα ἀπὸ ὅσα ἤδη ἔχουμε σημειώσει, εἶναι ἡ ἄρσις τοῦ ἀέρος ἀπὸ τὰ τίμια δῶρα, ἡ ὁποία εἶναι σήμερα συνδιασμένη μὲ τὴν ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως. Τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ συμποσίου μας εἶναι «τὸ ἦθος καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας». Ἔχω τὴν ἐντύπωση, ὅτι μπορούμε ἐδῶ, νὰ διατυπώσουμε μερικὲς σκέψεις ἐπάνω στὸ θέμα μας θεωρώντας τὸ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν διατάξεων καὶ τῶν πρακτικῶν ὁδηγιῶν τῆς λατρείας, αὐτὲς ποῦ συνήθως ὀνομάζουμε «τελετουργικὲς» πράξεις ἢ κινήσεις.

Παρατηρήσαμε, ὅτι οἱ ἀρχαιότερες ὁδηγίες εἶναι λογικὰ καὶ οὐσιαστικὰ

συνδεδεμένες με την ενέργεια ή την κίνηση, που οφείλει να γίνει, για να μπορέσει οιαδήποτε Ακολουθία να προχωρήσει στο επόμενο βήμα και ούτω καθ' ἑξῆς για κάθε ένα βήμα μέχρι τέλους τῆς Ακολουθίας. Οἱ μαρτυρίες που ἔχουμε ἀπὸ τὸν 7^ο καὶ 8^ο αἰῶνα εἶναι ἤδη ἐπιβαρυνμένες με τέσσερις αἰῶνες λειτουργικῆς πράξεως, ἀπὸ τὸν 4^ο αἰῶνα δηλαδή τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἔχουν ἤδη ἐπιβαρυνθεῖ ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ πρωτόκολλο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ πρωτόκολλο. Παρ' ὅλα αὐτὰ διατηροῦν ἀκόμη ἢ μποροῦμε δι' αὐτῶν νὰ διῶδουμε τὴν ἀπλότητα αὐτῶν τῶν ὁδηγιῶν, που χαρακτηρίσαμε ὡς λογικὲς καὶ οὐσιαστικὰ ἀναγκαῖες γιὰ τὸ κάθε τί, που οφείλει κάθε στιγμή νὰ γίνει. Ἡ ἄρσις τοῦ ἀέρος ἀπὸ τὰ τίμια δῶρα τὸν 7^ο καὶ μέχρι τὸν 13^ο αἰῶνα μαρτυρεῖται, ὅτι γίνεται κατὰ τὴν ἐκφώνηση ὑπὸ ἑνὸς διακόνου τοῦ «Στῶμεν καλῶς», δηλαδή ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν εὐλογία «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» καὶ τὴν ἑναρξὴ τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς. Ὅφειλουν τέσσερις διάκονοι στὶς τέσσερις γωνίες τῆς ἀγίας τραπέζης νὰ πιάνει ὁ κάθε ἓνας μίαν ἄκρη τοῦ ἀέρος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀρκετὰ μεγάλων διαστάσεων, ὥστε νὰ καλύπτει πολλοὺς ἀγίους δίσκους καὶ ἅγια ποτήρια καὶ σχεδὸν ὅλην τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀγίας τραπέζης, νὰ ἀνασηκῶνουν τὸν ἀέρα καὶ νὰ τὸν ἀνακινοῦν ἐλαφρᾶ, ὅπως εἶναι φυσικὸ γιὰ νὰ πέσουν ὅσα ψυχία εἶχαν τυχὸν κολλήσει στὴν κάτω μεριὰ τοῦ ὑφάσματος. Δὲν ὑπῆρχε κανενὸς εἶδους «ἀστερίσκος» ἢ οιαδήποτε προστασία μεταξὺ τῶν δίσκων με τοὺς ἄρτους καὶ τοῦ ἀέρος, που νὰ ἀποκλείει τὴν ἐπαφὴ τῶν ἄρτων με τὸ ὑφάσμα ἀπὸ πάνω τους. Ἦταν ὡς ἐκ τούτου ἀπαραίτητο, νὰ γίνει αὐτὸ τὸ ἐλαφρὸν τίναγμα τοῦ ἀέρος. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε βέβαια, ὅτι ὅσες ἱστορικὲς ἀναφορὲς στὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας διαθέτουμε, προέρχονται κυρίως ἀπὸ βίους ἀγίων ἢ ἀπὸ διηγήσεις ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἀφοροῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ Θεία Λειτουργία σὲ μητροπολιτικὸ ναό, ὅπου ὑπάρχουν πάντοτε πολλοὶ διάκονοι καὶ ὅλων τῶν εἰδῶν κατώτεροι κληρικοί, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεραρκετοὶ ὥστε νὰ ἐπιτελεῖται κατὰ τάξιν κάθε εἶδους διακόνημα, που εἶναι ἀπαραίτητο (ὑπάρχουν προφανῶς ἐπίσης ἱστορικὲς ἀναφορὲς σὲ Θεία Λειτουργία, που τελεῖται σὲ σκῆτες καὶ σὲ μοναστήρια ἀπὸ ἓνα μόνον πρεσβύτερο, σπανιότατα ὑπηρετούμενο ἀπὸ ἓνα διάκονο). Ὅταν οἱ συνθῆκες ἀρχίζουν νὰ ἀλλάζουν καὶ νὰ μειώνονται τὰ μεγάλα πλήθη καὶ τὰ μεγέθη τῶν ναῶν, παρατηρεῖται ἡ τάση, νὰ παραμένουν, ὅπως εἶδαμε, οἱ πράξεις καὶ οἱ κινήσεις με παράλληλη προφανῶς μέχρι κάποιου βαθμοῦ ἀλλοίωση, ὥστε νὰ ἐφαρμόζονται τώρα ἀπὸ ἓνα ἢ καὶ κανένα διάκονο ἢ ἀπὸ μόνον τὸν ἱερέα. Στὴν ὁδηγία γιὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀέρος εὐκολα καταλαβαίνουμε, ὅτι ὅταν ἔχει μικρύνει τὸ μέγεθος τῆς ἀγίας τραπέζης καὶ λειτουργεῖ ἓνας ἢ δύο διάκονοι, ἀλλάζει καὶ ἡ κίνηση, που οφείλουν νὰ κάνουν γιὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀέρος ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα. Ὅταν λειτουργεῖ ἓνας μόνος ἱερέας, χωρὶς διάκονο, ἀναλαμβάνει προφανῶς αὐτὸς τὴν ἄρση τοῦ ἀέρος. Ἐφ' ὅσον εἶναι μόνος ὁ ἱερέας καὶ οφείλει μόνος νὰ προετοιμάσει τὴν πρόθεση, νὰ

φροντίζει για την θυμίαση και για πολλά άλλα πρακτικά θέματα, για τα οποία κάποτε ήταν υπεύθυνος ο διάκονος, είναι φυσικό εκτός της αλλοιώσεως των κινήσεων κάποιες από αυτές να αλλάξουν επίσης λίγο θέση μέσα στην ροή της Θείας Λειτουργίας. Η άρση του αέρος ακολουθείται από την τακτοποίησή του μαζί με τα άλλα καλύμματα επάνω στην αγία τράπεζα. Ένας ιερέας μόνος του έπρεπε προφανώς, να ανασηκώσει τον αέρα ενωρίτερα από την αρχαιότερη πράξη, για να προλάβει να τον διπλώσει και να τον τακτοποιήσει και να είναι έτοιμος για την εκφώνηση του «Στώμεν καλώς» και την εὐλογία «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἄρση τοῦ αέρος μετατοπίσθηκε ὥστε νὰ γίνεται λίγο ενωρίτερα καὶ ἀναπόφευκτα συνδιάσθηκε με τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖο προηγεῖται τοῦ «Στώμεν καλώς». Τὸ ἀπλὸ καὶ ἐλαφρὸ τίναγμα τοῦ γιὰ τοὺς πρακτικοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε, μεταλλάσσεται τώρα σὲ αἰώρηση καὶ ἀνακίνηση κάποιας διαρκείας, χωρὶς νὰ ὑπάρχει πλέον οὐσιαστικὸς λόγος, διότι ἔχει ἤδη εἰσαχθεῖ ἡ χρῆση τοῦ ἀστερίσκου. Ἄν ἡ «ἐξέλιξη» δὲν ἀκολουθοῦσε τὸν «τελετουργικὸ» δρόμο καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπηρετεῖ τὸν σκοπὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπῆρχε (γιὰ νὰ μὴ παρασυρθοῦν ψυχία), ἡ ἄρση τοῦ αέρος δὲν ἀποκλείεται, νὰ γινόταν με διαφορετικὸ τρόπο, πιθανὸν ἀπλούστερο, πρακτικὸ καὶ ἐξυπηρετικὸ, καὶ ὄχι «τελετουργικὸ», ὅπως δηλαδὴ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ γίνεται.

Διαπιστώνουμε ἐπίσης, ὅτι πολλὰ ἐρωτήματα, ποὺ ἐγείρονται κατὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἐξιχνίαση τοῦ τρόπου, ποὺ συμβαίνουν αὐτὲς οἱ ἀλλαγές στὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, εὐρίσκουν εὐκόλα τὴν ἀπάντησή τους, ἂν ἀναλογισθοῦμε, ὅτι ἓνας σημαντικὸς παράγων διαμορφώσεως τῶν ὁδηγιῶν ἦταν τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν κληρικῶν, ποὺ συμμετεῖχε σὲ κάθε σύναξη τῆς Ἐκκλησίας καὶ πολὺ περισσότερο σὲ κάθε σύναξη γιὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας. [17] Ὅπως εἶναι εὐνόητο, διαφορετικὲς κινήσεις καὶ πράξεις ἐπιβάλλεται νὰ γίνονται, ἂν ἔχουμε τακτικὰ σὲ κάθε Θεῖα Λειτουργία πλῆθος διακόνων καὶ πρεσβυτέρων καὶ ἀρχιερέων καὶ ἄλλες, ἂν ἔχουμε ἓνα ἱερέα καὶ ἓνα διάκονο καὶ ἄλλες ἀκόμη, ἂν ἔχουμε δύο ἢ τρεῖς πρεσβυτέρους μόνον.

Ὁ καθηγητὴς Θεόδωρος Γιαγκου ἔχει ἐντοπίσει σὲ νομοκανονικὸ χειρόγραφο τοῦ ἔτους 1600 ἓνα παράδοξο ἐρώτημα καὶ τὴν ἀπροσδόκητη λύση, ποὺ τοῦ δόθηκε, σὲ θέμα σχετικὸ με ὅσα μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ. Τίθεται τὸ ἐρώτημα, ὅταν συλλειτουργοῦν δύο πρεσβύτεροι χωρὶς διάκονο, ποῖος ὀφείλει νὰ λέγει τὰ τοῦ διακόνου; [18] Ἡ ἀπάντηση ποὺ δίδεται εἶναι, νὰ μὴν συλλειτουργοῦν δύο ἱερεῖς, ἂν δὲν ὑπάρχει διάκονος, ἀκριβῶς γιὰ νὰ μὴν προκύπτει αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο! «Δύο ἱερεῖς ἄνευ διακόνου μὴ λειτουργήτωσαν, μὴ γὰρ ὁ νόμος κολάζει, ἀλλὰ τὰ τῶν ἱερέων μὴ ἐν μάχῃ καὶ ἔριδι καὶ ζήλῳ, ἀλλὰ τοῦ διακόνου ὁ νόμος λύει αὐτοὺς λειτουργήσαι.» Ἀμέσως διερωτώμαστε, πρῶτον γιὰ ποῖον λόγο ἐγείρεται αὐτὸ τὸ ἐρώτημα; Γιατί τοὺς ἀπασχολεῖ, ποῖος ὀφείλει νὰ ἀναλάβει τὸν ρόλο τοῦ διακόνου καὶ ποῖος τοῦ ἱερέως; Δεύτερον γιὰτί

δὲν ἔχουν ἔτοιμη τὴν προφανῆ καὶ λογικὴ ἀπάντησι, θὰ μοιραστοῦν τὰ διακονικά, ὅπως θὰ μοιραστοῦν τὶς ἱερατικὲς Εὐχές, ὥστε ὅ,τι πράττει ὁ ἕνας πρεσβύτερος νὰ πράττει τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἄλλος. Ὑποθέτω, ὅτι τὸ ἐρώτημα ἐγείρεται, διότι μέχρι τότε ἦταν δεδομένο, ὅτι κάθε ἕνας κληρικὸς ἀνάλογα πρὸς τὸν βαθμὸν τοῦ ἔχει καὶ τὴν εὐθύνῃ συγκεκριμένων καὶ αὐστηρὰ καθορισμένων λειτουργικῶν καθηκόντων. Κατόπιν αὐτοῦ ὅπως ὁ διάκονος δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλάβει τὰ τοῦ πρεσβυτέρου ἔτσι καὶ ὁ πρεσβύτερος εἶναι ἀδιανόητο, νὰ ἀναλάβει τὰ τοῦ διακόνου. Ἐπίσης παρατηροῦμε, ὅτι οἱ ὁδηγίαι ποὺ δίδονται στὴν πατριαρχικὴ διάταξη «κατὰ τὸν τύπον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» (ι΄-ιβ΄ αἰ.) καθορίζουν τὶς πράξεις καὶ τὶς κινήσεις τοῦ πρώτου τῆ τάξει ἀρχιερέως (ὁ ὅποιος μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε ὁ πατριάρχης εἴτε κάποιος ἀρχιερέας) καὶ τῶν διακόνων. Ὁ δεύτερος τῆ τάξει συλλειτουργὸς ἀναφέρεται μόνον στὴν εἰρήνευσι τοῦ διακόνου, ποὺ διαβάζει τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ κατὰ τὴν θεία μετάληψιν. Οἱ ὑπόλοιποι συλλειτουργοῦντες ἀρχιερεῖς καὶ πρεσβύτεροι δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν κάποια διακριτὴ παρουσία σὲ τέτοιο βαθμὸν, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ διερωτηθεῖ, ποία ἢ θέσι τους καὶ ποῖος ὁ λόγος τῆς παρουσίας τους; Ὅπως ἐπίσης δὲν φαίνεται, ποία μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ διαφορὰ, ἂν συμμετέχουν δέκα πρεσβύτεροι ἢ πενήντα πρεσβύτεροι. Προφανῶς ὅλοι οἱ συλλειτουργοῦντες ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς ὀφείλουν κατὰ τὴν τέλεσι τῆς Θεῆς Λειτουργίας νὰ προσεύχονται «ἐν εἰρήνῃ», χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ἀπὸ αὐτοὺς τίποτε περισσότερο, καμμία ἰδιαίτερι κίνηση (ἐνεργοποιοῦνται μόνον κατὰ τὴν θεία μετάληψιν).

Τὰ ἄμφια τῶν κληρικῶν ἐπίσης εἶναι ἐνδεικτικὰ τῶν διακονημάτων τους. Ὁ διάκονος φέρει χειριδωτὸ στιχάριον, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ κάνει ὅλες τὶς κινήσεις μὲ εὐκολία. Οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς φέρουν φαιλόνιον πολὺ μακρὺ, φτάνει μέχρι τὸ ἔδαφος σὲ ὅλην τὴν περίμετρο, γεγονὸς ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν συχνὴ κίνηση τῶν χειρῶν. Δίδεται μάλιστα πάντα ἡ ὁδηγία, ὅτι γιὰ νὰ εὐλογήσει τὸν λαὸν ὁ ἀρχιερέας διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὀφείλουν δύο «ἄρχοντες» διάκονοι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ του νὰ σκύψουν γιὰ νὰ ἀνασηκώσουν τὸ φαιλόνιον του ὥστε νὰ ἐλευθερωθοῦν τὰ χεῖρα του καὶ νὰ μπορέσει νὰ εὐλογήσει. Κάποιες φορὲς παράλληλα σημειώνεται, ὅτι γιὰ νὰ πάρει εὐλογία ὁ διάκονος, ὁ ἀρχιερέας τὸν εὐλογεῖ «ἐνδοθεν τοῦ φαιλονίου». Προφανῶς ἐπειδὴ πολὺ συχνὰ ἀπαιτοῦνται τέτοιες εὐλογίαι πρὸς ἕνα διάκονο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνετα ἄλλοιῶς παρὰ μόνον ἐνδοθεν τοῦ φαιλονίου. Θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ, ἐπιβαρυντικὸ καὶ διασπαστικὸ τῆς ἀπαιτούμενης προσοχῆς καὶ συγκεντρώσεως στὴν προσευχή, ἂν θὰ ἔπρεπε πολὺ συχνὰ νὰ σπεύδουν δύο διάκονοι νὰ ἐλευθερώσουν τὰ χεῖρα τοῦ ἀρχιερέως.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω καταλήγουν στὸ λογικὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι δεδομένο, ὅτι ὅταν λειτουργοῦν δύο μόνον πρεσβύτεροι ἢ γενικῶς πολλοὶ πρεσβύτεροι (χωρὶς ἀρχιερέα, χωρὶς διάκονο) εἶναι δεδομένο, ὅτι ὁ πρῶτος τῆ τάξει θὰ ἀναλαμβάνει ὅλα ὅσα «κατὰ τάξιν» ἀνήκουν στὸν πρῶτο τῆ τάξει καὶ οἱ

υπόλοιποι πρεσβύτεροι θα έχουν τὸ βασικὸ καθήκον τῆς «ἐν εἰρήνῃ» προσευχῆς. Στὴν περίπτωση λοιπὸν ποὺ δὲν ὑπάρχει διάκονος εὐλογα γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ποῖος πρεσβύτερος θὰ ἀναλάβει τὰ τοῦ διακόνου;

Ἡ στάση αὐτὴ ἔχει στενὴ σχέση μετὰ τὸ γεγονός, ὅτι εἶναι βαθειὰ ριζωμένη ἀντίληψη, ὅτι Θεία Λειτουργία σημαίνει σύναξη ὅλου τοῦ κλήρου καὶ λαοῦ τῆς πόλεως. [19] Ὡς ἐκ τούτου ἀφοῦ σὲ κάθε σύναξη ὑπάρχει πάντα πλῆθος διακόνων καὶ πρεσβυτέρων (στὴν Βασιλεύουσα ἐπίσης ἐνδημεῖ πλῆθος ἀρχιερέων) δὲν εἶχε ὑπάρξει ποτὲ προβληματισμὸς ἐπάνω στὸ θέμα τῆς διανομῆς «ρόλων». Ὅπως σημειώσαμε, δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε μετὰ τὸ ἐρώτημα, πῶς τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία στὶς σκῆτες καὶ στὰ ἀσκητήρια, ποὺ εἶναι πολλὰ μακρὰ ἀπὸ τὶς πόλεις, στὰ ὁποῖα λειτουργεῖ τακτικὰ ἕνας πρεσβύτερος χωρὶς τὴν παρουσία διακόνου. Στὰ ἀνδρικὰ κοινόβια εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν ἱερεῖς καὶ διακόνους ἀρκετοὺς, ὥστε νὰ γίνονται ὅλα κατὰ τὴν γνωστὴ τάξη τῶν ναῶν τῶν πόλεων.

Ἐνα ἀκόμη θέμα εἶναι ἡ ἀλλαγὴ στὴν σημασία τοῦ ὄρου θυμίαση σταυροειδῶς. Σὲ ἀρχαιότερη ἐποχὴ σημαίνει «σφραγίζω», ποιῶ σχῆμα σταυροῦ βαστάζοντας τὸ θυμιατήριον χωρὶς νὰ αἰωρεῖται ἐμπρός-πίσω. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θυμιάζουμε σήμερα, ὅταν χρησιμοποιοῦμε μικρὸ οἰκιακὸ θυμιατήριον. Δὲν ἀποκλείεται ἡ θυμίαση διὰ τοῦ καντζίου, νὰ ξεκίνησε μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ μετὰ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων ἐξελίχθηκε στὸν τρόπο ποὺ γνωρίζουμε σήμερα. Δὲν γνωρίζω, ἂν ὑπάρχουν πηγές, βάσει τῶν ὁποίων θὰ μπορέσουμε ποτέ, νὰ ἐρευνήσουμε πότε ἐγένε ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὁδηγίες ποὺ εἶδαμε στὸ Τυπικὸ τῆς Μονῆς τῆς Εὐεργέτιδος, ὑπάρχουν ἕνα αἰῶνα περίπου μεταγενέστερες οἱ ὁδηγίες τοῦ Τυπικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστοῦ. [20] Σύμφωνα μετὰ αὐτὰς ἡ θυμίαση μετὰ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ γίνεται σὲ περισσότερα σημεία, ἀπὸ ὅσα εἶδαμε μέχρι τώρα.

«Ὁ τὴν ἐφημερίαν ἔχων ἱερεὺς . . . λήψεται παρὰ τοῦ ἐκκλησιάρχου τὸ θυμιατήριον, εἶτα πρὸ τοῦ βήματος στήσεται καὶ βάλει μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς μετάνοιαν καὶ οὕτω σταυροειδῶς θυμιάσας ἔμπροσθεν τῶν κιγκλίδων ἐφ' ἐξῆς ἐν τοῖς ἀδύτοις χωρήσει καὶ τῆς ἱερᾶς τραπέζης ἐπίπροσθεν ἐκ τρίτου θυμιάσει σταυροειδῶς εἶτα καὶ εἰς ἕκαστον τῶν ἐτέρων τῆς θείας τραπέζης μερῶν ὁμοίως ποιήσει. Τοῦ δὲ βήματος αὐτὸν ἐκπορευόμενον . . . εἶτα πρὸς αὐτὴν τὴν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος ἐπιστὰς θυμιάσει ταύτην σταυροειδῶς . . . Ἐν τούτοις οὖν καὶ ὁ ἱερεὺς τὸν ὅλον ναὸν θυμιάσας ὡς προοδηλωταὶ αὐθις πρὸς τὰς τοῦ θυσιαστηρίου πύλας ἐλεύσεται καὶ ἐν αὐταῖς σταυροειδῶς θυμιάσας ἐκ τρίτου ἐκφωνήσει τὸ Δόξα τῇ ἀγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ καὶ ζωοποιῷ Τριάδι πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». [21]

Ὅπως διαπιστώνουμε, ὁ ἐφημέριος ὀφείλει νὰ θυμιάσει «σφραγίζοντας» μετὰ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ σὲ ὅλα τὰ σημεία, στὰ ὁποῖα τὸ Τυπικὸ ὀρίζει νὰ στέκεται καὶ νὰ θυμιάζει. Ἀπὸ τὶς περιγραφὰς ποὺ εἶδαμε μέχρι τώρα μπορούμε νὰ

προσθέσουμε, ότι είναι μάλλον σίγουρο, ότι δὲν θυμιάζει συνεχῶς, ὅπως συνηθίζουμε σήμερα, ἀλλὰ θυμιάζει σφραγίζοντας μὲ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ μόνον στὰ συγκεκριμένα σημεία, τὰ ὁποῖα καταγράφονται ἄλλοτε λεπτομερῶς καὶ ἄλλοτε πιὸ γενικὰ στὰ Τυπικά. Ὅταν λοιπὸν κατὰ τὸν ἰδ' αἰῶνα (ἅγιος Φιλόθεος Κόκκινος) δίδεται ὁδηγία στὸν διάκονο, νὰ θυμιάσει «σταυροειδῶς κύκλωθεν» τὴν ἁγία τράπεζα, παρατηροῦμε, ὅτι ὁ ὅρος «κύκλωθεν» δὲν χρησιμοποιεῖται στὰ ἀρχαιότερα κείμενα καὶ δὲν ἀποκλείεται ὁ νέος ὅρος νὰ σημαίνει αὐτὸ πού μέχρι τώρα ἐφαρμοζόταν, ὅτι θυμιάζει σφραγίζοντας μὲ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ καὶ στὶς τέσσερις πλευρὲς τῆς ἁγίας τραπέζης (ὅπως εἶδαμε, ὅτι γίνεται κατὰ τὸν ἰβ' αἰῶνα) εἴτε κάτι πού εἶναι λιγώτερο πιθανόν, ὅτι τὸ σταυροειδῶς δὲν γίνεται πλέον κατανοητό (ὡς σφραγίζω μὲ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ) καὶ ἐπεξηγεῖται, ὅτι σταυροειδῶς σημαίνει κύκλωθεν, δηλαδὴ καὶ ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὲς τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ μὲ τὸν τρόπο τῆς ἀπλῆς αἰωρήσεως τοῦ θυμιατηρίου ὅπως δηλαδὴ ἐφαρμόζεται σήμερα.

Δὲν ἐπεκταθήκαμε στὴν θυμίαση κατὰ τὶς Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου ἀφ' ἑνὸς γιὰ νὰ μὴ μακρύνει ἡ εἰσήγησις ἀφ' ἑτέρου, διότι ἀπὸ ὅσα εἶδαμε ἔχουμε λάβει μία σαφὴ εἰκόνα τῶν ὁδηγιῶν σχετικὰ μὲ τὴν θυμίαση καὶ τῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν ἐξελίξεων, πού ἔχει ὑποστῆ αὐτή.

Σᾶς εὐχαριστῶ πολὺ.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Λόγος Ε' κατὰ Ἰουδαίων ἰβ', MPG 48, 902-903.
2. Ἀγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Λόγος εἰς τὸν ΡΜ΄ Ψαλμὸν γ', MPG 55, 430-431.
3. Ἀγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Μυσταγωγικὴ Κατήχησις Α', 8.
4. Mercier, B.-Ch., La Liturgie de Saint Jacques: Édition critique du texte grec avec traduction latine (Patrologia Orientalis, 26). Paris 1946.
5. Κτίτωρ τῆς Μονῆς τῆς Εὐεργετίδος εἶναι ὁ ἅγιος Παῦλος ὁ Εὐεργετινός. Ἡ μονὴ εὐρίσκεται κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Τυπικὸν ἔχει συνταχθεῖ περὶ τὸ 1065 ὑπὸ τοῦ δευτέρου ἡγουμένου τῆς Μονῆς ἁγίου Τιμοθέου. Βλέπε Gautier, Paul, «Le typikon de la Théotokos Évergétis», Revue des études byzantines 40(1982)5-101.
6. Gautier, «Le typikon de la Théotokos Évergétis», σελ. 27.
7. Παρατηροῦμε, ὅτι ὅλα ὅσα προηγοῦνται καὶ ἀκολουθοῦν τοὺς βασιλικοὺς Ψαλμοὺς λέγονται ἐνῶ θυμιάζει ὁ ἐφημέριος. Οἱ ὅροι πού χρησιμοποιοῦνται

στην φράση: «τὸ ἀμὴν ἐκδεχομένους τρισάγιον ψάλλειν εὐθέως μετὰ τοῦ ἔννεακαιδεκάτου καὶ εἰκοστοῦ Ψαλμοῦ καὶ τῶν συνήθων τροπαρίων καὶ τοῦ Κύριε, ἐλέησον», σημαίνουν, ὅτι ἀφοῦ μετὰ τὴν ἑναρκτήρια εὐλογία λεχθεῖ τὸ ἀμὴν, ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάγνωση τῶν δύο Ψαλμῶν, τὰ τρία συνήθη τροπάρια καὶ ἡ σύντομη «ἐκτενής» ἱκεσία (σημαινόμενη μετὰ τὸ «Κύριε, ἐλέησον»). Ὅταν ὀλοκληρῶνεται ἡ ἐκτενής, ὀφείλει ὁ ἐφημέριος, νὰ εὐρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὶς ἅγιες θύρες. Σημειώνουμε, ὅτι ὁ ὅρος «ἐφημέριος» προέρχεται ἀπὸ τὴν μοναστηριακὴ ὀρολογία καὶ ὄχι ἀπὸ ὀρολογία τῶν καθεδρικῶν ναῶν.

8. Ὅπως βλέπουμε στὴν μικρογραφία ποὺ εἰκονίζεται μίᾳ λιτανείᾳ, ὁ προπορευόμενος ἱερέας κινεῖ τὸ θυμιατήριον μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ τῆς ἀπλῆς αἰωρήσεως.

9. Πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀσματικὸ τυπικὸ ὑπάρχουν στὰ δημοσιεύματα τοῦ γράφοντος: 1) «Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου στὴν ἀσματικὴ παράδοση τῆς Ἁγίας Σοφίας.» Εἰσήγηση στὸ ΙΕ' Πανελλήνιο Λειτουργικὸ Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων ἐν Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 2015, σελ. 294-342 καὶ Ἐκκλησία 92(2015)316-335. 2) «Ἡ Ἀναστάσιμη Ἀκολουθία τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος.» Εἰσήγηση στὸ ΙΖ' Πανελλήνιο Λειτουργικὸ Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων ἐν Οἱ ἱερεὺς Ἀκολουθίες στὴν περίοδο τῆς «Παρακλητικῆς», τοῦ «Τριωδίου» καὶ τοῦ «Πεντηκοσταρίου», Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 2019, σελ. 249-269. Γιὰ τὴν θυμίαση πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν συνάξεων βλέπε Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περὶ τῶν ἐν συνάξει τελουμένων, Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Οὐράνιας Ἱεραρχίας, κεφ. Γ', ΙΙ, Ἐκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1985, σελ. 52. Τὸ ἴδιον ἐν MPG 3, 425B καὶ 452C. Τὸ θέμα τῆς συνθέσεως τῶν δύο μορφῶν λειτουργικῆς τάξεως, ἀσματικοῦ τυπικοῦ δηλαδὴ καὶ μοναστηριακοῦ, εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ ἀσαφές. Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἔρευνα τόσο περισσότερα ἐρωτήματα ἀναδύονται. Ἡ χρῆσις αὐτῶν τῶν δύο ὄρων στὴν παρούσα ἐργασία ἀποβλέπει περισσότερον στὸ νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ διαφορετικὴ προέλευσις τῶν ποικίλων πρακτικῶν ἐνεργειῶν κατὰ τὴν διάρκειαν μίᾳς Ἀκολουθίας. Ὅπως θὰ διαπιστώνουμε συνεχῶς στὴν μελέτη μας ἐκτὸς τῆς τοπικῆς προελεύσεως σημαντικὸς παράγων εἶναι ὁ συγκεκριμένον χρόνος, κατὰ τὸν ὅποιον συνέβησαν οἱ ἀλληλεπιδράσεις καὶ οἱ συνδιασμοὶ τῶν ποικίλων στοιχείων, τὰ ὅποια διαμορφώνουν τὴν τάξιν, ποὺ καταγράφεται σὲ κάθε ἓνα χειρόγραφο.

10. Προφανῶς ὁ διάκονος γιὰ νὰ ξεκινήσῃ τὴν συναπτὴ ἔπαιρνε εὐλογία ἀπὸ τὸν προεστῶτα. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ διάκονος μετὰ τὴν κλίση τοῦ σώματός του καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν προεστῶτα λέγει σιγανὰ «εὐλόγησον, δέσποτα» καὶ ὁ προεστῶς «εἰς ἐπήκοον τοῦ ἀρχidiaκόνου» δίδει τὴν εὐλογία συνήθως μετὰ τὴν φράσιν «εὐλογητός ὁ Θεὸς ἡμῶν» καὶ τότε ἀρχίζει ὁ διάκονος νὰ ἐκφωνεῖ τὴν συναπτὴν. Ἡ σημερινὴ ἑναρξὴ τῶν Ἀκολουθιῶν μετὰ τὴν φράσιν «εὐλογητός ὁ Θεός

ήμῶν» εἶναι ἡ ἴδια πράξις, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει πλέον διάκονος. Κατόπιν αὐτοῦ ὁ προεστῶς εὐλογεῖ ἀπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ εἰς ἐπήκοον πάντων, ἀφοῦ ἔχει λησμονηθεῖ ἡ ἀρχέτυπη πράξις καὶ δὲν ὑπάρχει διάκονος γιὰ νὰ τοῦ ἀπευθύνει τὴν εὐλογία.

11. Ἡ συγκεκριμένη Διάταξις συντίθεται τὸν ιβ' αἰῶνα, ἐντοπίζονται ὅμως σὲ αὐτὴν στοιχεῖα προερχόμενα ἀπὸ τὸν ι' αἰῶνα καὶ ἐξῆς (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λόγῳ κάποιων ἐπαναλήψεων), βλέπε Taft, R., *The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060. Orientalia Christiana Periodica* 45(1979)279-307, 46(1980)89-124.

12. Γιὰ νὰ γίνῃ πιὸ εὐκόλα κατανοητὴ ἡ ὁδηγία, ὀφείλομε νὰ σημειώσουμε, ὅτι κατὰ κανόνα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ τρισάγιος ὕμνος εἶχε πολὺ στενὴ σχέση μετὰ τὴν εἴσοδο ὡς εἰσοδικὸ ἀντίφωνο καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσις τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος, ἡ ὁποία ἀρχίζε ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο (ἄλλες ἡμέρες τὸ εἰσοδικὸ ἀντίφωνο ψαλόταν μετὰ τὸ ἀπολυτικίον καὶ στὸ «Δόξα Καὶ νῦν» τὸ κοντάκιον). Σήμερα ὁ τρισάγιος ὕμνος ἔχει στενὴ σχέση μετὰ τὸ ἀποστολικὸ ἀνάγνωσμα, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτόν, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἔχει στενὴ σχέση μετὰ τὴν μικρὰ εἴσοδο. Ἄν ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὴν σημερινὴ διάταξις ὅλα τὰ ἀπολυτικά καὶ τὸ κοντάκιον καὶ θεωρήσουμε εἰσοδικὸ ὕμνον τὸν τρισάγιον ὕμνον, ὅπως ἦταν ἐπὶ αἰῶνες τὶς περισσότερες ἡμέρες τοῦ ἔτους, τότε γίνεταί εὐκόλα κατανοητό, ὅτι μετὰ τὸ «Δόξα Καὶ νῦν» τοῦ τρισαγίου ὕμνου ἀρχίζει ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν ναὸ καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς ψαλμωδίας ἔχει πλέον φθάσει ὁ προεστῶς στὸ σύνθρονον (οἱ ψάλτες στὸν ἄμβωνα). Ἀμέσως θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ διακονικὴ πρόσκλησις «Πρόσχωμεν», ἡ ἀρχιερατικὴ εἰρήνευσις «Εἰρήνη πᾶσι» καὶ τὸ προκείμενον τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος.

13. Βλ. καὶ Taft, R., *The Great Entrance, A History of the Transfer of the Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom* (*Orientalia Christiana Analecta*, 200). Rome 1975, σελ. 195-197 καὶ Taft, R. - Parenti, S., *Il Grande Ingresso* (*Ἀνάλεκτα Κρυπτοφέρρης* 10). Grottaferrata 2014, σελ. 362-364.

14. Βλ. Τρεμπέλα, Π. Ν., *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*. Ἀθήναι 1935, σελ. 1-16.

15. Βλέπε Γιάγκου, Θεοδώρου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 63, ὑπόσημ. 23, τὰ σχετικὰ γιὰ τὸν Χωματιανό. Ἄς προσέξουμε, ὅτι μέχρι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὰ ἄμφια εἶναι λευκά, ἰδιαίτερος κατὰ τὶς δεσποτικὰς ἐορτὰς. Ὑπονοεῖται, ὅτι ὑπάρχουν ἐν χρήσει καὶ φαιλόνια ἄλλου χρώματος ἢ μετὰ κάποια διακόσμησις, τὰ λεγόμενα πολυσταύρια, τὰ ὁποῖα συνηθίζουν νὰ τὰ φοροῦν ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς κάποιες ἡμέρες, ὄχι ὅμως κατὰ τὶς δεσποτικὰς ἐορτὰς.

16. Εἶναι παρατηρημένο, ὅτι τέτοιου εἴδους λειτουργικὰς κινήσεις, δηλαδὴ ἐνέργειες ποὺ φαίνεται σὰν νὰ μὴν εἶναι ἀπαραίτητες, κινήσεις καὶ πράξεις ποὺ δὲν ἔχουν δηλαδὴ σήμερον οὐσιαστικὸ πρακτικὸ ἀποτέλεσμα (κάποιες ἀπὸ αὐτὰς

τις χαρακτηρίζουμε σήμερα «συμβολικές»), διαπιστώνεται μετὰ ἀπὸ ἔρευνα, ὅτι ἀποτυπώνουν στὴν σημερινή τάξη κάποιες ἀρχαιότερες ἀναγκαῖες πράξεις, οἱ ὁποῖες δηλαδή τὴν ἐποχή ἐκείνη ἦταν ἀπαραίτητες. Γιὰ κάποιον λόγο ἐξέλιπε ἡ πρακτικὴ ἀνάγκη, ποὺ ὑπηρετοῦσαν, ἔχει μείνει ὅμως μία «ἀνάμνηση» τῆς ὑπάρξεώς τους.

Μὲ τὴν ἴδια θεώρηση κατὰ τὸν ἰδ' αἰῶνα ὁ διάκονος παραδίδει στὸν ἱερέα τὸ ἅγιο ποτήριο γιὰ νὰ μεταδώσει τὴν θεία μετάληψη στοὺς πιστοὺς καὶ μετὰ τὸ πέρας τῆς θείας μεταλήψεως ὁ διάκονος τὸ παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν ἱερέα γιὰ νὰ τὸ ἀποθέσει στὴν ἅγια τράπεζα, διότι παλαιότερα, ὅπως εἶδαμε κατὰ τὸν ἰ' αἰῶνα, ὁ διάκονος συμμετεῖχε στὴν θεία μετάληψη τῶν πιστῶν. Ἀφοῦ τώρα, τὸν ἰδ' αἰῶνα, δὲν εἶναι ἀπαραίτητος, συμμετέχει στὴν θεία μετάληψη μὲ μία κίνηση, ποὺ δὲν φαίνεται λογικὴ καὶ ἀπαραίτητη, ἀποτελεῖ ὅμως τὴν «σκιά» ἐκείνης τῆς ἀρχαιότερης λειτουργικῆς πράξεως. Βλέπε στὴν συνέχεια στὸ κείμενο κάποιες σχετικὲς σημειώσεις.

17. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (στ' αἰ.) ὀρίζεται, νὰ ὑπηρετοῦν στὴν Ἁγία Σοφία καὶ στοὺς ἄλλους τρεῖς πατριαρχικοὺς ναοὺς, τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τοῖς Χαλκοπρατείοις καὶ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου ἐν τοῖς Σφορακίῳ, ἐξήντα (60) πρεσβύτεροι, ἑκατὸ (100) διάκονοι, σαράντα (40) διακόνισσες, ἐνενήντα (90) ὑποδιάκονοι, ἑκατὸν δέκα (110) ἀναγνώστες, εἴκοσι πέντε (25) ψάλτες καὶ ἑκατὸ (100) ὀστιάριοι ἢ θυρωροί. Ἐνας παρόμοιος ἀριθμὸς κληρικῶν ὀρίζεται καὶ ἐπὶ Ἡρακλείου καὶ Σεργίου πατριάρχου κατὰ τὸ 612 (Taft, *Il grande ingresso*, σελ. 367, ὑποσ. 79 καὶ Taft, *The Great Entrance*, σελ. 200-201, ὑποσημ. 71). Στὴν Θεοτόκο τῶν Βλαχερνῶν κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ζ' αἰ. ἀναφέρεται, ὅτι ὑπηρετοῦσαν ἐξήντα ὀκτώ (68) κληρικοὶ καὶ ἑξὶ (6) θυρωροί. (Ζέπου Ἰ. καὶ Π., *Jus graecoromanorum*, Ἀθήναι 1931, ἀνατύπ. Aalen 1962, τόμ. Α', σελ. 29, 30)

Ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰ μέσα τοῦ ε' αἰ. ὑπολογίζεται, χωρὶς πολὺ ἀκρίβεια, ἀπὸ ἄλλους στὸ μέγιστο πλῆθος τῶν 190.000 κατοίκων καὶ ἀπὸ ἄλλους περὶ τὶς 200.000 ἕως 300.000 κατοίκους (Taft, *Byzantine Liturgical Evidence in the Life of St. Marcian the Oeconomus: Concelebration and the Preanaphoral Rites*. *Orientalia Christiana Periodica* 48(1982)160, ὑποσημ. 6).

18. Γιάγκου, Θεοδώρου Ξ., *Λειτουργικοκανονικὲς διατάξεις στὸ Νομοκάνονα Μ. Λαύρας Κ14 (1301)*. Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ, Τμῆμα Ποιμαντικῆς 4(1996)73-103, βλ. σελ. 81, ὑποσ. 32.

19. Εἶναι θεμελιωμένη συνείδηση, ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία (ποὺ τελεῖται σὲ μία πόλη) εἶναι ἡ σύναξη ὅλου τοῦ πλῆθους τῶν κληρικῶν καὶ ὅλου τοῦ λαοῦ, ποῦ ἐπιθυμεῖ νὰ λειτουργηθεῖ. Ὁ Νικήτας Στηθαῖος (ια' αἰ.) ἐλέγχει ἕνα ἱερομόναχο, γραμματέα τῶν γραφείων τοῦ πατριαρχείου, ὁ ὁποῖος καυχᾶται, ὅτι τελεῖ συχνὰ τὴν Θεία Λειτουργία σὲ παρακκλήσιο, ποὺ διαθέτει στὴν κατοικία του, καὶ τονίζει, ὅτι εἶναι ἀποστολικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση «ἐν καθολικῇ καὶ ἀφιερωμένῃ καὶ καθιερωμένῃ Θεῷ ἐκκλησίᾳ προσφέρειν ἐθέσπισαν (ἐνν. οἱ

ἅγιοι ἀπόστολοι καὶ οἱ ἅγιοι πατέρες) καὶ συνάγεσθαι ἅπαντας, ἐν ἧ ὁ διάκοσμος ἅπας σῶός ἐστι τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ οἱ διάκονοι μετὰ τῶν ὑποδιακόνων παρίστανται», Ἐπιστολή VIII, 4 ἔκδοση Darrouzès, Jean, Nicéas Stéhatos - *Opuscules et Lettres (Sources Chrétiennes 81)*, σελ. 284-286. Ὑπονοεῖται ἐπίσης, ὅτι Θεῖες Λειτουργίες τελούμενες ἀπὸ ἓνα μόνον προσβύτερο γίνονται στὰ ἀσκητήρια, πὺν εἶναι μακρὰ ἀπὸ τὶς πόλεις.

20. Τυπικὸν τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος. Gautier, P., *Le Typikon du Christ Sauveur Pantokrator. Revue des études byzantines* 32(1974)1-145. Ἡ μονὴ κτίζεται μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Β' τὸν Κομνηνὸ καὶ τὸ Τυπικὸ χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1136.

21. Gautier, *Le Typikon du Christ Sauveur Pantokrator*, σελ. 33-35.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικών 1: Άγιος Βιτάλιος, Ραβέννα, στ' αϊ.

Εικών 2: Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β' (περ. 976–1025) - Λιτή ἢ Λιτανεία, ι' αϊ.

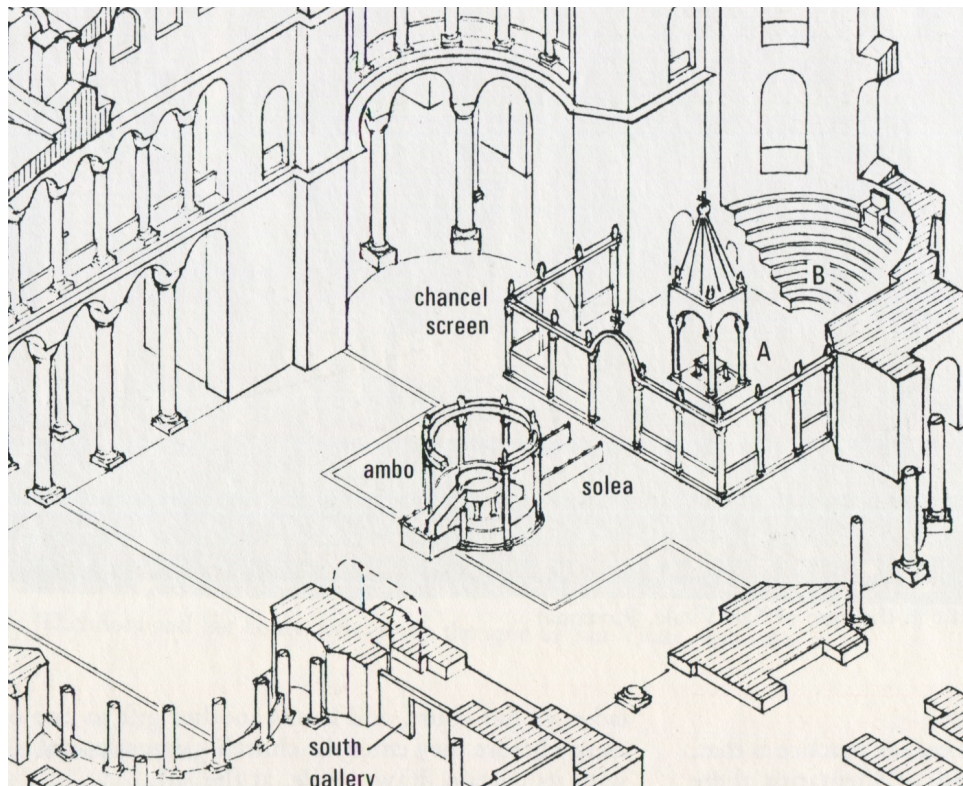
Εικὼν 3: Θυματήρια τοῦ ζ' αἰ.

Εικὼν 4: Θυματήριο τοῦ ζ' αἰ.

Εικών 4: Θυματήριο του θ'-ι' αϊ.

Εικών 5: Άμβων, κυκλίδωμα, κιβώριον, σύνθρονον στην Αγία Σοφία.